

Araştırma Makalesi

Budapeşte Nüshalı Tezkeretü'l-Evliyâ 'da Arkaik (Eskicil) Ögeler

Archaic Elements in the Budapest Copy of Tezkeretü'l-Evliyâ

Abdullah YILDIRIM¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, abdullahyildirim350@gmail.com

Öz: Türkoloji literatüründe eski bir yazı dilinden yeni bir yazı diline geçişte ağırlıklı olarak söz varlığı düzeyinde görülen eskilikleri vurgulayan arkaik (eskicil) ögeler terimi, Türk dilinin tartışmalı konularından biridir. Çeşitli araştırmacılarca *eski*, *eskil biçim*, *arkaiklik*, *arkaizm*, *eskicilik*, *eski (arkaik) unsur*, *eski (arkaik) sözcükler*, *arkaik ve saklantı* kavramlarıyla ifade edilen arkaik (eskicil) ögeler, birçok doküman analizine konu olan bir sahadır. Eldeki çalışma, Eski Batı Türkçesinin XIV. yüzyıl tarihli metinlerinden *Tezkeretü'l-Evliyâ*'nın Budapeşte nüshası içerisinde yer alan arkaik (eskicil) öge kategorisindeki söz varlığı üzerine değerlendirmelerden oluşmaktadır. Budapeşte nüshalı *Tezkeretü'l-Evliyâ* metninin söz varlığı incelendiğinde Doğu Türkçesine ait leksikal unsurları bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu doğrultuda, eldeki çalışma doküman analizi yöntemiyle Budapeşte nüshalı *Tezkeretü'l-Evliyâ* metninde yer alan Doğu Türkçesine ait leksikal unsurlara dayalı dilsel bir inceleme niteliğindedir. Çalışmada öncelikle arkaik (eskicil) öge olduğu düşünülen sözcük madde başı yapıpı anlamlandırılmış, devamında sözcüğün metinde geçtiği tanıklara yer verilerek ilgili sözcük Orhon Türkçesi başta olmak üzere tarihî dönemlerdeki karşılıkları, geçirdiği değişim ve düşmeler gösterilmiştir. Ayrıca *Derleme Sözlüğü* tanıklığında Eski Batı Türkçesinin günümüz temsilcilerinden Türkiye Türkçesi ve ağızlarına da yer verilerek sözcüğün geçmişten günümüze doğru gelişimine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tezkeretü'l-Evliyâ, Arkaik, Leksikoloji, Söz Varlığı, Eski Anadolu Türkçesi

Abstract: In the Turkology literature, the term archaic elements, which emphasizes the oldness seen mainly at the level of vocabulary in the transition from an old written language to a new written language, is one of the controversial issues of the Turkish language. Archaic elements, which are expressed by various researchers as old, archaic form, archaism, archaism, old (archaic) element, old (archaic) words, archaic and hidden concepts, are a field that is the subject of many document analyses. The present study consists of evaluations on the vocabulary in the archaic element category in the Budapest copy of Tezkeretü'l-Evliyâ, one of the 14th century texts of Old Western Turkish. When the vocabulary of the Budapest copy of Tezkeretü'l-Evliyâ text is examined, it is seen that it contains lexical elements belonging to Eastern Turkish. Accordingly, this study is a linguistic analysis based on the lexical elements of Eastern Turkish found in the Budapest manuscript of the Tezkeretü'l-Evliyâ, using document analysis. The study first defines the word considered to be an archaic element by making it a headword. It then provides a transcript of the word's occurrence in the text, demonstrating its historical equivalents, particularly in Orkhon Turkish, and its evolution and decline. Furthermore, the Compilation Dictionary's testimony includes references to modern-day representatives of Old Western Turkish, including Turkey's Turkish and its dialects, to illustrate the word's evolution from past to present.

Keywords: Tezkeretü'l-Evliyâ, Archaic, Lexicology, Vocabulary, Old Anatolian Turkish

Atıf: Yıldırım, A. (2025). "Budapeşte Nüshalı Tezkeretü'l-Evliyâ 'da Arkaik (Eskicil) Ögeler". *Edebî Eleştiri Dergisi*. 9(2): 283-313.

DOI: 10.31465/eeder.1573645

Geliş/Received: 25.10.2024

Kabul/Accepted: 18.09.2025

Yayın/Published: 27.10.2025

Extended Abstract

The historical Turkish literary language used in Anatolia and Rumelia from the early 13th century to the late 15th century is defined in academic literature with corresponding terms such as Old Anatolian Turkish, Old Oghuz Turkish or Old Western Turkish. This period is generally divided into three phases: Seljuk Turkish, Principality Turkish, and the Transition to Ottoman Turkish. During the Principality Period following the Seljuk period, the Turkish language gained prestige as a result of the principality dynasties' embrace of Arabic and Persian as a political and cultural stance against them. During this process, a literature activity based heavily on translation developed. In the Transition Period to Ottoman Turkish, which constituted the final stage of Old Western Turkish, the foundations of the classical Ottoman literary system, which would take shape in the subsequent period, were laid, taking Arabic and Persian literature as examples.

The phenomenon of words or morphological units recorded in historical Turkish written languages also appearing in Old Anatolian Turkish texts is referred to in academia using the terminology of “archaic” or “ancient” elements. Particularly in early Old Anatolian Turkish works, the presence of linguistic elements belonging to historical Eastern Turkish has attracted the attention of many researchers to this field and paved the way for numerous studies under the category of “archaism.” Considering the critical approaches to these archaic/old-fashioned elements, the fundamental debate focuses on the methodological issue of which philological and linguistic criteria should be used to classify a word or morphological unit as “old” in the context of Old Western Turkish. Indeed, the origins of these terminological debates extend back to the early period of Old Anatolian Turkish, which exhibited a heterogeneous structure in terms of its linguistic features and was referred to as “mixed-language works.”

The issue of archaic (ancient) elements in Turkology constitutes one of the areas where, in addition to differences in the definitional framework, no common agreement has been reached on the criteria for their identification. Linguistic features generally found in Old Anatolian Turkish texts, in the written language of Turkish, and especially in Anatolian dialects, which are accepted as belonging to Historical Eastern Turkish, are evaluated within this scope. The fact that researchers working in this field almost exclusively consider Eastern Turkish elements as the basic criterion has been critically addressed in academia. These criticisms have brought to the forefront the question of which linguistic and philological criteria should be used in the study of archaisms/archaic elements. Therefore, the methodological foundations of these studies and the data on which the attribute of “archaism” is based are the main issues that need to be considered.

The work under examination, *Tezkeretü'l-Evliya*, has copies transcribed in both Eastern and Western Turkish within the historical Turkish language literature. In this context, according to György Hazai's findings, the oldest copy of the work, which has been translated into Turkish multiple times, is preserved at the Hungarian Academy of Sciences in Budapest and is considered one of the earliest monumental texts of Old Anatolian Turkish, dating back to the 14th century. The early date of this work is also the main reason why it contains many words belonging to Historical Eastern Turkish. Against this linguistic background, this study consists of a linguistic analysis focusing on the lexical items recorded in the Budapest copy of *Tezkeretü'l-Evliya*, a 14th-century Old Western Turkish text, which can be classified as archaic. In the study, the entries are arranged alphabetically; the meaning and usage of each word in the text context are discussed, followed by a comparative philological method to reveal the linguistic change of the unit in question from the historical period when it was first attested to the stages in which it continued to exist synchronically. Finally, since the examined manuscript lacks an index, word meanings were first determined through contextual analysis, and these determinations were subsequently verified using systematic dictionaries that compile texts from the period.

In light of the findings and words examined, it is observed that the author who wrote the Budapest copy of *Tezkeretü'l-Evliya* was proficient in both Western Turkish and Old Eastern Turkish, and that this knowledge is reflected in the vocabulary of the work. However, the linguistic structure of the work generally exhibits the characteristics of 14th-century Western Turkish. The presence of Eastern Turkish elements, also seen in Western Turkish texts of the same period such as *Süheyl ü Nevbahar*, *Kelile ve*

Dimne, and Yusuf u Züleyha, can be explained by the phenomenon of “mixed-language works” in the literature, as well as it can also be explained by the authors' familiarity with the Old Eastern Turkish writing tradition and their conscious choice to include words belonging to this tradition in their texts. From this perspective, the linguistic situation observed in the *Tezkeretü'l-Evliya* manuscript is considered a general and characteristic feature of Old Western Turkish in its early stages, extending to the formation process of the Ottoman literary language.

Giriş

XIII. yüzyılın başlarından XV. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu ve Rumeli’de kullanılan tarihî Türk dili için Eski Oğuzca, Eski Batı Türkçesi veya Eski Anadolu Türkçesi şeklinde adlandırmalar söz konusudur. Bu dönem; Selçuklu Türkçesi, Beylikler Türkçesi ve Osmanlıcaya Geçiş Türkçesi şeklinde üç dönemden oluşmaktadır. Doğu Türkçesinden Batı Türkçesi yazı geleneğine geçişi oluşturan Selçuklular dönemi; Anadolu’da *Behcetü'l-hadâik*, *Kıssa-i Yûsuf*, *Kudûrî Tercümesi* ve *Kitâbü'l-Ferâiz* gibi eserlerin ortaya konduğu “karışık dilli eserler” olarak adlandırılan bir devirdir. Selçuklu devletinin yıkılmasıyla beliren Beylikler Devri Türkçesi, dilsel açıdan Eski Doğu Türkçesinin izlerinin yavaş yavaş silindiği, müstakil bir dil olarak Gülşehrî, Âşık Paşa, Hoca Mesud, Şeyhoğlu Mustafa, Kadı Burhâneddin ve Ahmedî gibi şairlerin eserlerinden meydana gelen bir evredir. Selçuklu devrine nazaran Anadolu’daki Türk beylerinin bizzat kendileri tarafından Arapça ve Farsçaya karşı sahiplenilen Türk dili, Türkçe bilincini taşıyan şair tarafından ortaya konan eserlerle başarılı bir şekilde işlenmiştir. Arapça ve Farsçaya karşı yoğun bir Türkçe bilincinin olduğu bu devirde, Anadolu’da ağırlıklı olarak çeviriye dayalı bir edebiyat geliştirilmiştir. Eski Batı Türkçesinin son aşaması olan Osmalıcaya Geçiş evresinde Arap ve Fars Edebiyatını örnek alan edebî bir sistemin temelleri atılsa da Ahmed-i Dâ’î, Şeyhî, Süleyman Çelebi, Muradî, Avnî, Adlî ve Cem Sultan gibi isimlerce önceki dönemlere dilsel olarak benzeyen eserler ortaya konmuştur.

Tarihî Türkçe metinlerde tanıklanmış sözcük ya da biçimbirimlerin Eski Anadolu Türkçesine ait metinlerde görülmesi, *arkaik* ya da *eskicil ögeler* terimlerini akıllara getirmektedir. Özellikle, Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserlerinde Tarihî Doğu Türkçesine ait sözcük ya da biçimbirimlere rastlanması, birçok araştırmacının konuya yönelmesini sağlamış; bu doğrultuda ‘arkaizm’ kategorisinde birçok çalışma ortaya konmuştur.

Arkaik ya da eskicil ögeler terimleri merkezli çalışmalara yapılan eleştiriler göz önüne alındığında, temelde hangi yöntem(ler) kullanılarak sözcük ya da biçimbirimlerin Eski Batı Türkçesi açısından ‘eski’ sayılabileceği vurgulanmıştır. *Arkaik* ya da *eskicil ögeler* terimlerine dair tartışmalar, aslında Eski Anadolu Türkçesinin “karışık dilli eserler” olarak adlandırılan dönemine dayanmaktadır.

Reşit Rahmeti Arat, Mecdud Mansuroğlu, Muharrem Ergin, Mustafa Canpolat, Zeynep Korkmaz, Ahmet Caferoğlu gibi araştırmacılar Oğuz Türkçesinin Anadolu sahasında birdenbire bir yazı dili hâline gelmediğini, Doğu Türkçesinin Orta Asya’da yaşayan Oğuzlarca da kullanılan bir yazı dili olduğunu, Türkler Anadolu’ya göç ettikten sonra bu sahadaki yerli Oğuz Türkçesinin o zamanki yazı diline karışmasıyla Eski Anadolu Türkçesinin yavaş yavaş oluştuğu fikrindedir (Ercilasun, 2008: 434-436; Saatçi, 2020: 103-104). Zikredilen araştırmacılardan farklı olarak Şinasi Tekin, eğer bir karışık dilli dönem varsa, XIV. yüzyılın başında yazılmış *Tezkeretü'l-Evliya*, *Kelile ve Dimne*, *Kısas-ı Enbiya*, *Yunus Emre Divanı* gibi eserlerin, niçin karışık dil özellikleri taşımadığını sorarak bu fikre karşı çıkar. Tekin’e göre, zikredilen eserlerdeki karışık dillilik Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmiş yazarlar ve şairlerin Anadolu halkına hitap ederken kendi yazı dilleri olan Doğu Türkçesini kullanmalarından ve eserlerine Oğuz Türkçesinden unsurlar katmalarından ileri gelmektedir (Tekin, 1974: 67, 68; Saatçi, 2020: 104).

Reşit Rahmeti Arat ve Şinasi Tekin'den farklı olarak Ahmet Bican Ercilasun, Eski Anadolu Türkçesinin doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi üzerine kurulduğunu; karışık dilli eserlerin hiçbirinin yazılış tarihinin XI. ve XII. yüzyıllara dayanmadığını ifade etmektedir. Ercilasun'a göre, bu eserlerin çoğu XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazılıp yazarları da Oğuz Türkleri olup eserlerinde bildikleri yazı dili olan Doğu Türkçesini kullanmış; yer yer Oğuz Türkçesinden unsurları yazdıkları eserlere katmışlardır (Ercilasun, 2008: 434-438; Üstüner, 2015: 171-175; Saatçi, 2020: 104).

Zikredilen araştırmacılar dışında Zeynep Korkmaz, Gerhard Doerfer'in Horasan Oğuzcası temelinde ele aldığı değerlendirmelerinden hareket ederek Doerfer'in bahsettiği Horasan Oğuzcası ile Kâşgarlı'nın ortaya koyduğu Doğu Türkçesi özellikleri taşıyan Oğuzcanın birbiriyle aynı olduğuna dikkat çekmektedir. XI. ve XIII. yüzyıllar arasındaki Doğu Türkçesinin etkisi altındaki bu ağız yapısı, Anadolu'dakinden farklı bir Oğuz ağızıdır. *Olga-bolga* türündeki eserler de Horasan ağızıyla yazılmıştır (Korkmaz, 2013: 84-86; Korkmaz, 2023b: 218).

Verilen açıklamalar temelinde *Karışık Dilli Eserler* üzerine ortaya konan görüşlere bakıldığında, Eski Anadolu Türkçesinin erken döneminde (XI - XIV. yüzyıl) meydana getirilen eserlerin yazarlarının ya da müstensihlerinin hem Eski Oğuzca hem de Eski Doğu Türkçesini bildikleri, bunları doğal olarak eserlerine yansıttıkları görülmektedir. Ancak burada *Karışık Dilli Eserler* temelinde görüş bildiren Doerfer ve Korkmaz'ın karışık dilli eserleri Horasan ağızına dayandırmaları dikkat çekicidir. Nitekim sadece söz varlığı açısından karışık dilli eserlerde değil, XIV. yüzyıl metinlerinde de Doğu Türkçesine ait morfolojik ve leksikal unsurların tanıklanması, Horasan ağızının varlığını da akıllara getirmektedir. Bu yönüyle, Eski Batı Türkçesi özelinde var olan 'eskilik/arkaiklik' durumu üzerine görüşler göz önüne alındığında meselenin hâlen çözülemediği anlaşılmaktadır. Bu durum, Türkoloji sahasındaki dilbilim ve gramer terimleri sözlüklerinde de görülmektedir. İlgili çalışmalarda arkaik ya da eskicil ögeler terimleri üzerine bir fikir birliği söz konusu değildir. Her araştırmacının konuya dair farklı bir görüşü söz konusudur¹. Türkolojide genellikle Eski Anadolu Türkçesine ait metinlerle Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında Doğu Türkçesine ait özelliklerin görülmesi olarak da bilinen arkaik (eskicil) ögeler, tanım ayrılıklarıyla birlikte üzerinde ölçütsel olarak görüş birliğinin gerçekleşmediği alanlardan biridir. Bu alan üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların temel ölçüt olarak Doğu Türkçesi unsurlarını ele alması (İsi, 2018: 57) bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiş, bu çalışmalarda arkaizm (eskicilik)/arkaik (eskicil) ögeler üzerine yapılacak incelemelerde ele alınacak kriterlerin neler olması bahsi vurgulanmıştır.

Türkolojide arkaik öge kavramına yönelik terim karmaşası bir yana bırakıldığında, asıl sorun hangi sözcüklerin arkaik öge olup olmadığıdır. Konuya zikredilen açıdan yönelen incelemelere bakıldığında, Gülsevin "eski şekli devam ettirmek, korumak" ile "arkaik özellik olarak yaşamak"ın farklı anlamlara geldiğini belirterek dilin doğal akışı içinde bazı unsurların devam ettiğini, bazılarının da değiştiğini veya kullanımdan düştüğünü söyler. Gülsevin, görüşünü "arkaik unsurdan bahsedilmesi için muhakkak bir karşılaştırma yapılması gerekir. Bu karşılaştırma ya eş zamanlı olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da art zamanlı olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile yapılabilir." (2015: 3) şeklinde dile getirir. Gülsevin, arkaik ya da eskicil ögelere dair temel ölçütün art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırma olması gerektiğini de ifade etmektedir.

¹ bk. Vardar, 1980: 76, Korkmaz, 1992: 55, Hengirmen, 1999: 157-158, Ölmez, 2003: 136, Üşenmez, 2014: 30, Karaağaç, 2013: 371-372, Timurtaş, 2013: 237, Yılmaz, 2014: 44, Çotuksöken, 2012: 86, Akar, 2018: 27, İsi, 2018: 57.

Arkaizm üzerine değerlendirmelerde bulunan Üşenmez'e göre (2014: 30), bir sözcüğün eskicil öge olarak nitelendirilebilmesi için iki ölçüt söz konusudur:

1. Sözcüğün kullanımdan kalkması.
2. Mevcut sözcük yazı dilinde kullanımdan kalksa bile konuşma dilinde, ağızlarda varlığını devam ettirmesi.

Arkaik ögelere yönelik ölçütlerden bahseden diğer bir çalışma, Özdemir (2012) tarafından ortaya konmuştur. Özdemir'e göre arkaizme esas oluşturan zamanı o güne (eserin yazıldığı tarihe) göre değil, bugünü esas alarak belirlemek ve arkaik unsurları zamanımıza ulaşamayanlar olarak sınırlamaktır (2012: 3). Konuya dair ölçütlere dayalı teorik bir çalışma Akar (2018) tarafından yapılmıştır. Akar, çalışmasında *arkaik* ya da *eskicil ögeler* terimleri için *saklantı* terimini kullanmaktadır. Bu terim, Akar'a göre dillerde kimi sözcüklerin eski formlarını belli bölge ve ağızlarda/metinlerde koruması anlamına gelmektedir. Akar, arkaik ya da eskicil ögeler terimlerinin dil alanında kullanılamayacağını, özellikle de arkaizm ibaresinin görsel sanatlarını yansıttığını ifade ederek arkaik ya da eskicil terimlerinin meseleyi anlatmada yetersiz kaldığını dile getirmektedir (2018: 27). Bu doğrultuda Akar, *saklantı* terimini arkaik ögeler için kullanarak terimin sınırlarını ve kapsamını ortaya koymaktadır (2018: 30):

1. Art zamanlı ve eş zamanlı inceleme: Sözcük ya da biçimbirimin ilk olarak tanıklandığı dönem ile birlikte eş zamanda canlılığını yapı veya anlam olarak devam ettirmesini tespit etme.
2. Eski Batı Türkçesine ait derlem tabanlı bir dizinli sözlük: Eski Oğuzca metinlerde Eski ve Orta Türkçeye ait aynı yapı ve anlama sözcüklerin bir sözlük yoluyla tespiti.
3. Aynı yapı ve anlamdaki sözcüklerin aynı metin içinde kullanım sıklığı: Örneğin, Eski Batı Türkçesinin 'yazmak' anlamlı sözcüğü, *yaz-* eylemidir. Süheyl ü Nevbahar'da yirmi dört yerde geçen *yaz-* eylemine karşın, *biti-* fiili 8 kez geçmektedir. *biti-* fiili sadece bazı söz kalıplarında ya da bölgelerde saklanmış olarak kendini korumuş olup genel bir kullanıma sahip değildir. Bu sebepten, *biti-* eylemi Eski Batı Türkçesi için bir saklantıdır.

Akar (2018: 29-30) tarafından dile getirilen Eski Türkçeden kalan ve Eski Batı Türkçesinde kullanım sıklığı ve sahası sınırlı olan biçimbirim ve sözcüklere dair ölçütler göz önünde bulundurulduğunda *saklantı* teriminin arkaik ögeler terimini karşılamada yeterli bir kavram olduğu söylenebilir.

1. İnceleme ve Yöntem

Tarihî Türk dillerinde ilgili eser üzerine hem Doğu hem de Batı Türkçesinde çeviriler mevcuttur². Hazai'ye göre, Türkçeye birçok kez çevirisi yapılan *Tezkeretü'l-Evliya*'nın en eski el yazması Budapeşte'deki Macar Bilimler Akademisi'nde bulunan eserdir ve ilgili nüsha 14. yüzyıldan kalmasıyla Eski Anadolu Türkçesinin en eski abidelerinden biridir (2017: 16). Bu yüzden çalışmaya konu olan eser, Doğu Türkçesine ait birçok sözcüğü bünyesinde barındırmaktadır. Eldeki çalışma, XIV. yüzyıl tarihli Eski Batı Türkçesi metinlerinden *Tezkeretü'l-Evliya*'nın Budapeşte nüshası içerisinde yer alan arkaik öge kategorisindeki söz varlığı üzerine dilsel değerlendirmelerden oluşmaktadır.

Çalışmada öncelikle terimsel düzeyde birçok araştırmacı tarafından çeşitli adlandırmalarla ifade edilen *eski sözcük* kavramı için arkaik (eskicil) öge terimi tercih edilmiştir.

² Türk dili ve edebiyatında *Tezkeretü'l-Evliyâ* çevirileri için bk. Öngören (2012).

Eldeki yazıda nitel araştırma yöntemi kapsamında yer alan veri toplama araçlarından doküman analizi tekniği tercih edilmiş, bu doğrultuda Eski Batı Türkçesine ait *Tezkeretü'l-Evliya* metni taranarak eser bünyesinde yer alan sözcükler analiz edilmiştir.

Çalışmada arkaik (eskicil) öge kategorisinde madde başlarının belirlenmesinde Akar (2018) tarafından *saklantı* terimine yönelik ölçütler temelinde hareket edilerek art zamanlı ve eş zamanlı inceleme temelinde maddeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Madde başlarının alfabetik sıralandığı incelemede, sözcüğün anlamına ve metinde geçtiği yere değinilip karşılaştırmalı yöntem ile sözcüğün art zamanlı olarak tanıklandığı ilk dönem ile eş zamanlı olarak da varlığını sürdürdüğü döneme değin tarihî dönemler tanıklığında sözcüğün geçirdiği değişim ortaya konmuştur. Ayrıca eser bir dizine sahip olmadığından eserdeki sözcüklerin anlamları bağlamdan hareketle belirlenmiş, belirlenen anlamlar dönem metinlerini bünyesinde barındıran tarama sözlüğü vasıtasıyla doğrulanmıştır.

Eldeki yazı, Budapeşte nüshalı *Tezkeretü'l-Evliya* metni tanıklığında, arkaik öge kategorisinde yer aldığı düşünülen söz varlığı unsurlarını ele alma amacını taşıyarak ilgili metinde yer alan eski sözcüklerin tarihî ve günümüz dönemlerindeki formlarının sahip olduğu dilsel yönü gösterme hedefini içermektedir. Çalışmada tespit edilen arkaik ögelerin önce anlamı verilip daha sonra bağlam değeri daha iyi anlaşılması için örnek bir cümle verilmiştir. Ayrıca ifadenin geçirdiği formları göstermek için Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi ve Anadolu ağızlarındaki biçimleri gösterilmeye çalışılmıştır.

1.1. Budapeşte Nüshalı Tezkeretü'l-Evliya Metninde Söz Varlığı Düzeyinde Arkaik (Eskicil) Ögeler

1. ağ- ‘çıkma, yükselmek’ (TS I, 2019: 49).

Tanık:

Üçüncü günde ikindü namâzında Şâzîl minbere ağdı (191.B.)

Orh. T. ağ- (Aydın, 2021: 141); **Uyg. T. ağ-** (Wilkens, 2021: 16); **Kar. T. ağ-** (Ata, 2019: 206); **Har. T. ağ-** (Ata, 2019: 472); **Kıp. T. ağ-** (Toparlı, vd., 2007: 3); **Çağ. T. ağ-** (Ünlü, 2013: 14); **EAT. ağ-** (Kantar, 2018: 26); **Aa. ağ-** (DS I., 2009: 102).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘yükselmek, çıkmak’ anlamlı *ag-~ağ* fiili, kullanım sıklığı yüksek bir leksikal unsur olarak tarihî Türk dilinin hemen her evresinde örneklerle sahiptir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan bu sözcük, modern Oğuz grubu dillerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında hem biçim hem de anlam yönünden varlığını sürdürmektedir.

2. **alda-** ‘aldatmak, kandırmak, oyun etmek’ (TS I, 2019: 93).

Tanık:

Ve dünyeden (3) sakin, tâ seni aldayub belâya bırakmasun. (181.A.)

Orh. T. Ø; **Uyg. T. alta-** (Wilkens, 2021: 36); **Kar. T. alda-** (Ata, 2019: 212); **Har. T. alda-** (Ata, 2019: 480); **Kıp. T. alda-** (Toparlı, vd., 2007: 7); **Çağ. T. alda-** (Ünlü, 2013: 32); **EAT. alda-** (TS I, 2019: 93); **Aa. alda-** (DS I., 2009: 209).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘aldatmak, kandırmak’ anlamlarında tanıklanan *alda-* eylemi, *alta-* formundadır. Ağırlıklı olarak Eski Uygurcada ‘metot, araç’ anlamlı *altag* sözcüğüyle görülmektedir (Wilkens, 2021: 36). Eski Uygurcadan itibaren *alda-* formunda ötümlü biçimbirimle görülen eylem, İslamî dönem Türkçe metinlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Eski Batı Türkçesi metinlerinde de tanıklanan fiil, Türkiye Türkçesinde *aldat-* (al+da-t-), *aldan-* (al+da+n)

eylemleri içerisinde yaşamaktadır. Sözcük, tarihî Türkçe metinlere benzer anlam ve formla Anadolu ağızlarında görülmektedir.

3. ar- ‘yorulmak, zayıflamak’ (TS I, 2019: 205).

Tanık:

Ve ben yirakdan gelib-dururdum, arıb-dururdum ve hem dahı katı acidum. 322.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. ar- (Ata, 2019: 220); **Har. T. ar-** (Ata, 2019: 488); **Kıp. T. ar-** (Toparlı, vd., 2007: 10); **Çağ. T. ar-** (Ünlü, 2013: 46); **EAT. ar-** (TS I, 2019: 205); **Aa. ar-** (DS I., 2009: 328).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Karahanlı Türkçesinde belgelenen ‘yorulmak, dermansız kalmak’ anlamlı *ar-* fiili (Ata, 2019: 220); aynı biçim ve anlamlarıyla hem Doğu hem de Batı Türkçesinde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘güçsüz kalmak’ anlamıyla yaşadığı da görülmektedir (bk. DS I, 2009: 328).

4. arkun ‘aheste, yavaş, ağır, sakın’ (TS I, 2019: 218).

Tanık:

Katırak söyle kim kulağum sağırdur, arkun kelecı (12) işitmez 181.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. arkun (Ünlü, 2012b: 51); **Kıp. T. arkun** (Toparlı, vd., 2007: 11); **Çağ. T. Ø; EAT. arkun** (TS I, 2019: 218); **Aa. Ø.**

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Harezmi Türkçesinde tanıklanan ‘yavaş’ anlamlı *arkun* sözcüğü; hem Doğu hem de Batı Türkçesinin tarihî dönemlerinde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Çağatay ve Osmanlı Türkçesi döneminde kullanımdan düştüğü görülmekle birlikte *Derleme Sözlüğü*’nde de tanıklanmamıştır.

5. arkırı ‘eğri, yan üstü, tersine, aykırı, yanlamasına, karşı, ters’ (TS I, 2019: 221).

Tanık:

Nâgâh bir harâmî Arab yoluma arkırı geldi, (5) bana: nen var? – didi. 313.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. arkuru (Wilkens, 2021: 64); **Kar. T. Ø; Har. T. arkuru** (Ünlü, 2012: 51); **Kıp. T. arķuru** (Toparlı, vd., 2007: 12); **Çağ. T. Ø; EAT. arkırı / arkırı** (Kantar, 2018: 26); **Aa. arkırı** (DS I., 2009: 327).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada yuvarlak ünlülü *arkuru* formunda olan sözcük; hemen her dönemde varlığını sürdürmekle birlikte Anadolu ağızlarında *arkırı* formuyla ‘çarpık, çapraz, aykırı’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS I., 2009: 327).

6. artuk ‘1. başka, gayri, mâada 2. fazla, ziyade 3. küsur, -den fazla. 4. üstün 5. büyük bir kısım, kısmıyam’ (TS I, 2019: 232).

Tanık:

Dahı sebeb olıdı kim ben bîçâre kul gendü gönliüme meşâyih sözinden artuk söz koymazıdum 5.A.

Orh. T. artuk (Aydın, 2021: 143); **Uyg. T. artok** (Wilkens, 2021: 68); **Kar. T. artuk** (Ata, 2019: 226); **Har. T. artuk** (Ata, 2019: 491); **Kıp. T. artıķ** (Toparlı, vd., 2007: 12); **Çağ. T. artuğ / artuķ** (Ünlü, 2013: 54); **EAT. artuk** (TS I, 2019: 232-236); **Aa. artık** (DS I., 2009: 334).

İlk kez Orhon Türkçesinde ‘(sayılarda) fazla’ anlamıyla tanıklanan *artuk* sözcüğü, tarihî Türk dillerinin her döneminde varlığını sürdürüp *artuk*, *artok*, *artuķ*, *artıķ*, *artuğ* örneklerine sahiptir. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında *artık* biçiminde ‘başka’ anlamıyla yaşadığı da görülmektedir (bk. DS I., 2009: 334).

7. aruk ‘1. arı. 2. zaif, cılız’ (TS I, 2019: 198).

Tanık:

*Benzi saru, (9) ve teni **aruk** ve gözleri çukura düşmiş. 90.B.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T. Ø**; **Kar. T. arık** (Ercialsun, Akakkoyunlu, 2020: 555); **Har. T. arık, aruk** (Ünlü, 2012b: 50-53); **Kıp. T. arık, aruk** (Toparlı, vd., 2007: 11-12); **Çağ. T. arık, aruk** (Ünlü, 2013: 50-54); **EAT. aruh, arık** (Kanar, 2018: 58); **Aa. arık** (DS I., 2009: 316).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Karahanlı Türkçesinde düz ünlülü formda tanıklanan ‘zayıf’ anlamı *aruk* sözcüğü daha sonraki bütün dönemlerde varlığını sürdürüp *arık, aruk, aruh, arık* örnekleriyle tespit edilmiştir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *arık* biçiminde ‘zayıf, cılız, sıksa’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS I., 2009: 316).

8. bay ‘1. zengin, müstağni. 2. ulu, kibar, asil’ (TS I, 2019: 460).

Tanık:

*Herkim üç nesne’yi severse, Şeytân anı tizcek azdura: hoş yimek ve hoş geymek ve **bay**larla oturmak. 17.A.*

Orh. T. bay (Aydın, 2021: 145); **Uyg. T. bay** (Wilkens, 2021: 152); **Kar. T. bay** (Ercialsun, Akakkoyunlu, 2020: 579); **Har. T. bay** (Ata, 2019: 524); **Kıp. T. bay** (Toparlı, vd., 2007: 25); **Çağ. T. bay** (Ünlü, 2013: 108); **EAT. bay** (Kanar, 2018: 100); **Aa. bay** (DS I., 2009: 574).

Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan Orhon yazıtlarında belgelenen *bay* sözcüğü, tarihî Türk dilinin her döneminde aynı form ve benzer anlamlarla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük, Anadolu ağızlarında ‘zengin, ağa’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS I, 2009: 574).

9. baylık ‘zenginlik’ (TS I, 2019: 468).

Tanık:

Baylık gönül baylığıdur, mâl baylığı degüldür. 75.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T. Ø**; **Kar. T. baylık** (Ünlü, 2012a: 126); **Har. T. baylık** (Ünlü, 2012b: 83); **Kıp. T. baylık** (Toparlı, vd., 2007: 26); **Çağ. T. baylık** (Ünlü, 2013: 111); **EAT. baylık** (Kanar, 2018: 101); **Aa. baylık** (DS I., 2009: 582).

İsimden isim yapma +*lık* ekiyle türetilen *baylık* sözcüğü ilk kez Karahanlı Türkçesinde ‘zenginlik, kâfi gelmek, müstağni olmak’ gibi çeşitli anlamlarıyla tespit edilmiştir. Tarihî Türk dillerinin her döneminde aynı fonetik biçimle varlığını sürdüren sözcük, Anadolu ağızlarında *baylık* formuyla yaşamaktadır (bk. DS I, 2009: 582).

10. belinle- ‘korku ile birden sıçramak, irkilmek’ (TS I, 2019: 492).

Tanık:

*Tamuyı bunlara arza kıldum: dokuz bölüğü tamudan korkdılar, (8) **belinlediler**, dağıldılar. 91.A.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T. belinle-** (Wilkens, 2021: 159); **Kar. T. belinle-** (Ünlü, 2012a: 140); **Har. T. Ø**; **Kıp. T. Ø**; **Çağ. T. Ø** (Ünlü, 2013: 108); **EAT. belinle-** (Kanar, 2018: 105); **Aa. belinle-** (DS I., 2009: 619).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada *belinle-* formunda tanıklanan sözcük, Batı Türkçesinde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında *belinle-* ‘uçuklamak, dudakta uçuk çıkmak’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS I, 2009: 619).

11. berk ‘1. sağlam, sıkı, muhkem, kuvvetli. 2. katı, sert. 3. sert, şiddetli. 4. süratli’ (TS I, 2019: 513).

Tanık:

*Ben (11) eyitdüm: ayağünü **berk** bas kim düşmeyesin, 27.B.*

Orh. T. *berk* (Aydın, 2015: 196); **Uyg. T.** *berk* (Wilkens, 2021: 160); **Kar. T.** *berk, bërck* (Ünlü, 2012a: 143); **Har. T.** *berk, bek, bik* (Ünlü, 2012b: 90); **Kıp. T.** *berk* (Toparlı, vd., 2007: 28); **Çağ. T.** *berk, bërck, birk* (Ünlü, 2013: 125); **EAT.** *berk* (Kantar, 2018: 109); **Aa.** *berk* (DS I., 2009: 635).

Orhon Türkçesinde ilk kez ‘sağlam, dayanıklı’ anlamlarıyla tanıklanan *berk* sözcüğü; *berk, bërck, bek, bik, birk*’ formlarıyla Türk dilinin hemen her döneminde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük, Anadolu ağızlarında *berk* formunda ‘kuvvetle, şiddetle, sıkı olarak, sağlam bir şekilde’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS I, 2009: 635).

12. berkin- ‘1. muhkemleşmek, pekişmek. 2. pekiştirilmek’ (TS I, 2019: 518).

Tanık:

*Ağzı sandukun (13) yine **berkindi** 297.A.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** Ø (Ünlü, 2012b: 90); **Kıp. T.** *berkin-, birkin-* (Toparlı, vd., 2007: 126); **Çağ. T.** *berkin-* (Ünlü, 2013: 126); **EAT.** *berkin-* (Kantar, 2018: 110); **Aa.** *berkin-* (DS I., 2009: 635).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Kıpçak Türkçesinde ‘kuvvetlenmek, kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak’ anlamlarıyla tanıklanan *berkin-* fiili, varlığını Türk dilinin Doğu ve Batı sahasında *berkin-, birkin-* formlarıyla sürdürmüştür. Söz konusu fiilin Anadolu ağızlarında *berkin-* formunda ‘sımsıkı yüklenmek, abanmak’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS I, 2009: 635).

13. biregü ‘bir kimse, başkası’ (TS I, 2019: 588).

Tanık:

*Bir gişi cân dardardı. **Biregü** (13) eyitdi: bu miskîn zahmet çeker, genezliğile ölse, 29.A.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *biregü* (Wilkens, 2021: 178); **Kar. T.** *biregü, birëgü* (Ünlü, 2012a: 162); **Har. T.** *biregü* (Ünlü, 2012b: 100); **Kıp. T.** Ø; **Çağ. T.** *biregü, birev, birevgü, biregüsi, birgüsi, birigi, biriki* (Ünlü, 2013: 150); **EAT.** *biregü* (Kantar, 2018: 125); **Aa.** Ø.

İlk kez Eski Uygurcada tanıklanan *biregü* sözcüğü; *biregü, birëgü, birev, birevgü, biregüsi, birgüsi, birigi, biriki* gibi formlarıyla tarihî Türk dillerinin çeşitli dönemlerinde varlığını sürdürmüştür. Sözcük, Derleme Sözlüğünde tanıklanamamaktadır.

14. bol- ‘olmak’ (TS I, 2019: 637).

Tanık:

***Bolsadı** dünyâdan (12) hıc gitmeyedi. İllâ nâçâr gitmek gerek. 29.A.*

Orh. T. *bol-* (Aydın, 2021: 148); **Uyg. T.** *bol-* (Wilkens, 2021: 187); **Kar. T.** *bol-* (Ünlü, 2012a: 172); **Har. T.** *bol-, ol-* (Ünlü, 2012b: 106); **Kıp. T.** *bol-* (Toparlı, vd., 2007: 34); **Çağ. T.** *bol-, ol-* (Ünlü, 2013: 1161); **EAT.** *bol-, ol-* (TE 29.A); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinin her döneminde tespit edilen *bol-* eyleminin varlığı Derleme Sözlüğünde tanıklanmamıştır.

15. cığan ‘1. cimri, bahil, hasis. 2. insafsız, düşmanca karakter eden’ (TS II, 2019: 765).

Tanık:

*Eyitdi: yâ İbrâhîm, sana key **cığan** dirler. 75.B.*

Orh. T. *çıgañ* (Aydın, 2021: 150); **Uyg. T.** *çıgañ, çigay* (Wilkens, 2021: 227); **Kar. T.** *çıgan, çigay* (Ünlü, 2012a: 221); **Har. T.** *çıgan, çigay* (Ünlü, 2012b: 135); **Kıp. T.** (Toparlı, vd., 2007: 25); **Çağ. T.** *çıgan, çigay, çikan* (Ünlü, 2013: 243); **EAT.** *çıgañ* (Kantar, 2018: 100); **Aa.** *cığan* (DS II., 2009: 900).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde ‘yoksul’ anlamıyla tanıklanan *çıgan* sözcüğü; Türk dilinin Doğu ve Batı sahasında varlığını sürdürüp *çıgañ, çigay, çigan, çikan* formlarıyla tespit edilmiştir. Anadolu ağızlarında *çıgan* biçiminde ‘züğürt, parasız’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS II, 2009: 900).

16. cığanluk ‘pintilik, cimrilik, hasislik’ (TS II, 2019: 766).

Tanık:

Eyitdi: **cığanlığumdandır kim** (6) *Belh pâzişâhlığını terk eyledüm. 75.B.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** *çigaylık* (Ünlü, 2012a: 222); **Har. T.** Ø; **Kıp. T.** Ø; **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *cığanluk* (Kantar, 2018: 156); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde ‘fakirlik, yoksulluk’ anlamlarıyla tanıklanan *çigaylık* sözcüğü; varlığını sadece Eski Anadolu Türkçesinde sürdürmüştür.

17. egin ‘sırt, arka’ (TS III, 2019: 1390).

Tanık:

*Keyigi 173 dahı **egnine** bırakdı, ve koyunları (3) hep çupana bağısladı. 67.A.*

*Ve bir eski kürki varıdı, (6) **egnine** bırakdı, teni kızdı, gözi uykuya vardı; 67.B.*

Orh. T. *egin* (Aydın, 2015: 199); **Uyg. T.** *egin, engin* (Caferoğlu, 2015: 69); **Kar. T.** *egin* (Ünlü, 2012a: 262); **Har. T.** *egin, égin, igin, ikin* (Ünlü, 2012b: 165); **Kıp. T.** *egin* (Toparlı, vd., 2007: 70); **Çağ. T.** *egin, égin, igin* (Ünlü, 2013: 325); **EAT.** *egin* (TS III, 2019: 1390); **Aa.** *eğın* (DS III., 2009: 1821).

İlk kez Yenisey yazıtlarında ‘omuz’ anlamıyla tanıklanan *egin* sözcüğü; *egin, engin, égin, igin, ikin* formlarıyla tarihî Türk dillerinin hemen her döneminde belgelenmektedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında ‘sırt, arka, göğüs kemiği’ anlamlarıyla *eğın* biçiminde yaşamaktadır (bk. DS III, 2009: 1821).

18. epsem ‘sessiz, ses çıkarmayan, susan’ (TS III, 2019: 1479).

Tanık:

*Görmezmişiz kim ırmaklar (14) akarken çağlar, ve çün denize irer **epsem** olur. 122.B.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** Ø; **Kıp. T.** *epsem, ebsem* (Toparlı, vd., 2007: 74); **Çağ. T.** *epsem, efsem, ebsem* (Ünlü, 2013: 340); **EAT.** *epsem* (Kantar, 2018: 257); **Aa.** Ø.

Kıpçak Türkçesinde ilk kez ‘suskun’ anlamıyla tanıklanan *epsem* sözcüğü; Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesinde *epsem, ebsem, efsem, ebsem* formlarıyla varlığını sürdürse de *Derleme Sözlüğü*’nde tanıklanmamaktadır.

19. esrük ‘1. sarhoş. 2. meczup, deli. 3. kızgın, öfkeli’ (TS III, 2019: 1548).

Tanık:

*Birisi oğlanıdı, birisi **esrügidi**, 27.B.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *esrük* (Caferoğlu, 2015:77); **Kar. T.** *esrük, ésrük* (Ünlü, 2012a: 304); **Har. T.** *esrük, esrü, ösrük* (Ünlü, 2012b: 179); **Kıp. T.** *esrik, esirik, esrük, isrük* (Toparlı, vd., 2007:

76); **Çağ. T.** *esrük, ösrük, ësruk, üsrük* (Ünlü, 2013: 347); **EAT.** *esrük* (Kanar, 2018: 262); **Aa.** *esrek, esrik* (DS III., 2009: 1786).

İlk kez Eski Uygurcada ‘sarhoş’ anlamıyla tanıklanan sözcük; Türk dilinin Doğu ve Batı sahasında *esrük, ësruk, esrü, ösrük, isrük, üsrük, esrek* gibi formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük Anadolu ağızlarında ‘sarhoş, deli’ anlamlarıyla *esrek* ve *esrik* formunda yaşamaktadır (bk. DS III., 2009: 1786).

20. firişte ‘melek’ (Tietze C III, 2021: 61).

Tanık:

*Hakk Ta ‘âlâ yarın kıyâmet güninde yitmiş bin **firişte** yarada, dükelisinün sûreti Üveys sûretinde ola 11.A.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *feriştı* (Caferoğlu, 2015: 79); **Kar. T.** *ferište, fêrište* (Ünlü, 2012a: 324); **Har. T.** *ferište, firište* (Ünlü, 2012b: 190); **Kıp. T.** *fereşte, ferište, firište* (Toparlı, vd., 2007: 82); **Çağ. T.** *ferište, firište* (Ünlü, 2013: 365); **EAT.** *firište* (Kanar, 2018: 274); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan ‘melek’ anlamlı *firište* sözcüğü, tarihî Türk dilinin hemen her evresinde *feriştı, fereşte, ferište, firište, frişte* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. Tietze, halk ağzında Arapça ve Farsçadan alınmış bazı kelimelerde kökte mevcut olmayan bir /h/ sesini gösteren varyantların olduğunu belirtip halk ağzında *firište* sözcüğünün de *feriştah* formuna geldiğini belirtir. Sözcük, ‘melek’ anlamı dışında halk ağzında ‘(bir işi) en iyi yapan kimse’ olarak bilinmektedir (C III, 2021: 61).

21. ımızgan- ‘uyuklamak, azıcık uyumak’ (TS III, 2019: 1946).

Tanık:

*Dördünci gice kulak urdum, birez **ımızgandı**. 16.B.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** *ımızgan-* (Ünlü, 2012a: 369); **Har. T.** *ımızgan-* (Ünlü, 2012b: 242); **Kıp. T.** Ø; **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *ımızgan-* (Kanar, 2018: 351); **Aa.** *ımızgan-* (DS IV., 2009: 2476).

İlk kez Karahanlı Türkçesinde tanıklanan ‘uyuklamak’ anlamlı *ımızgan-* fiili, Harezmi Türkçesinde ve Eski Anadolu Türkçesinde varlığını sürdürmüştür. Söz konusu fiil, Anadolu ağızlarında aynı anlam ve formda yaşamaktadır (bk. DS IV, 2009: 2476).

22. ırak~yırak ‘uzak’ (TS III, 2019: 1953).

Tanık:

*Ve ben **yırakdan** gelib-dururdum, arıb-dururdum ve hem dahı katı acıdum. 322.A.*

*Ben **ırakdan** (3) geldüm. 110 B.*

*Hayf, **ırak** yirden emek (2) çekdük, 324.A.*

Orh. T. *ırak* (Aydın, 2021: 153); **Uyg. T.** *ırak* (Wilkens, 2021: 290); **Kar. T.** *ırak* (Ünlü, 2012a: 371); **Har. T.** *ırak, yırak* (Ünlü, 2012b: 243); **Kıp. T.** *ırak, irah, yırak* (Toparlı, vd., 2007: 101); **Çağ. T.** *irag, ırak, yırak, yırag* (Ünlü, 2013: 500); **EAT.** *ırak* (Kanar, 2018: 352); **Aa.** *ırak, irah, irağ, irah, ırak* (DS IV., 2009: 2481).

İlk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘ırak, uzak’ anlamlı *ırak* sözcüğü, kullanım sıklığı yüksek bir leksikal unsur olarak tarihî Türk dilinin her döneminde örneklere sahiptir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan bu sözcük, *ırak, yırak, irah, irag, yırag, irağ, irah, ırak* gibi fonetik şekillerde aynı anlamla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük, Anadolu ağızlarında *ırak, irah, irağ, irah, ırak* formlarıyla yaşamaktadır (bk. DS IV, 2009: 2481).

23. ıra- ‘uzaklaşmak, ayrılmak, uzakta kalmak, uzamak’ (TS III, 2019: 1959).

Tanık:

Biri oldur kim hîc nesne anı yirinden ıramaz: ol dağa benzer. 199. B.-200. A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. ıra- (Wilkens, 2021: 289); **Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. ıra-** (Toparlı, vd., 2007: 101); **Çağ. T. Ø; EAT. ıra-** (Kanar, 2018: 353); **Aa. ıra-** (DS IV., 2009: 2482).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘uzaklaşmak, uzağa gitmek, uzak olmak, kendini uzak tutmak’ anlamlarıyla tanıklanan *ıra-* fiilinin varlığı, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde görülmektedir. Söz konusu sözcük, Anadolu ağızlarında aynı anlam ve fonetik biçimiyle yaşamaktadır (bk. DS IV, 2009: 2482).

24. ırğa- ‘1. iki yana hafif hafif sallamak. 2. yerinden oynatmak, tedirgin etmek’ (TS III, 2019: 1959).

Tanık:

Pes anı ırğadılar, rutab (11) döküldi 329.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. ırğa- (Wilkens, 2021: 290); **Kar. T. ırğa-** (Ünlü, 2012a: 372); **Har. T. ırğa-** (Ünlü, 2012b: 243); **Kıp. T. ırğa-** (Toparlı, vd., 2007: 102); **Çağ. T. ırğa-, yırğa-** (Ünlü, 2013: 501); **EAT. ırğa-** (Kanar, 2018: 353); **Aa. ırğa-** (DS IV., 2009: 2485).

İlk kez Eski Uygurcada tanıklanan ‘sallamak, silkelemek, sarsmak, titremek’ anlamlı *ırğa-* fiili, tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanmıştır. Sözcük, Anadolu ağızlarında aynı biçim ve anlamıyla yaşamaktadır (bk. DS IV, 2009: 2485).

25. ırla- ‘şarkı söylemek, tağanni etmek’ (TS III, 2019: 1965).

Tanık:

Ve ırlayı ve rebâb çalarıdı 215. B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. ırla- (Wilkens, 2021: 291); **Kar. T. Ø; Har. T. ırla-** (Ünlü, 2012b: 244); **Kıp. T. ırla-, yırla-** (Toparlı, vd., 2007: 102); **Çağ. T. ırla-, yırla** (Ünlü, 2013: 501); **EAT. ırla-** (Kanar, 2018: 354); **Aa. ırla-** (DS IV., 2009: 2488).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘şarkı söylemek’ anlamıyla tanıklanan *ırla-* fiili; diğer dönemlerin hemen hepsinde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘şarkı, türkü söylemek’ anlamıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS IV, 2009: 2488).

26. ilen- ‘beddua etmek, küfretmek, kötü söylemek’ (TS III, 2019: 2039).

Tanık:

Havvâya (10) çok dürlü ilendi incindi 300.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. ilen-, ilin-, elin- (Wilkens, 2021: 304); **Kar. T. ilen-, ileñ-** (Ünlü, 2012a: 67); **Har. T. ilen-** (Ünlü, 2012b: 255); **Kıp. T. ilen-** (Toparlı, vd., 2007: 109); **Çağ. T. Ø; EAT. ilen-** (Kanar, 2018: 366); **Aa. ilen-** (DS IV., 2009: 2521).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada *ilen-, ilin-, elin-* fonetik biçimleriyle tanıklanan *ilen-* fiili, tarihî Türk dilinin her evresinde örneklerle sahiptir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan bu sözcük, Anadolu ağızlarında aynı biçim ve anlamıyla varlığını sürdürmektedir. varlığını sürdürmektedir.

27. iley ‘huzur, yan, ön, karşı taraf’ (TS III, 2019: 2054).

Tanık:

Anunçün kim (3) bu dükeli ölüler anun ileyindedür 30.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** *ilëy* (Ünlü, 2012a: 390); **Har. T.** *iley, ileg* (Ünlü, 2012b: 255); **Kıp. T.** *iley* (Toparlı, vd., 2007: 109); **Çağ. T.** *iley, eley* (Ünlü, 2013: 521); **EAT.** *iley* (Kantar, 2018: 368); **Aa.** *iley* (DS IV., 2009: 2522).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Karahanlı Türkçesinde ‘ön, ön taraf’ anlamlarıyla tanıklanan *iley* sözcüğü; *ilëy, iley, ileg, eley* formlarında tespit edilmiştir. İlgili sözcük, Anadolu ağızlarında aynı anlamda *iley* biçimiyle yaşamaktadır (bk. DS IV., 2009: 2522).

28. **inen** ‘dişi deve’

TS: Ø

Tanık:

İnen za ‘yıf olmuş ve Tangrı korkusundan aruklamış, (7) iki bükülmüş 139.B.

Orh. T. *ingen* (Aydın, 2015: 203); **Uyg. T.** *ingen* (Wilkens, 2021: 307); **Kar. T.** *ingen, ıyan* (Ünlü, 2012a: 398); **Har. T.** *işen* (Ünlü, 2012b: 261); **Kıp. T.** *işen* (Toparlı, vd., 2007: 112); **Çağ. T.** *ingen* (Ünlü, 2013: 531); **EAT.** *inen* (TE 139.B); **Aa.** Ø.

İlk kez Yenisey yazıtlarında ‘dişi deve’ anlamıyla tanıklanan *ingen* sözcüğü; tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine *ingen, ıyan, işen, inen* biçimleriyle uzanmıştır. İlgili sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tespit edilmemiştir.

29. **irgür-** ‘ulaştırmak, erişirmek’ (TS III, 2019: 1521).

Tanık:

Pes bir ün işitdi kim: yâ Râbi‘a, (6) seni bir mertebeye irgürem kim gökdegi firîşteler heb sana küseyeler 47.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *irgür- ergür-* (Wilkens, 2021: 309); **Kar. T.** Ø; **Har. T.** (Ünlü, 2012b: 51); **Kıp. T.** Ø; **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *irgür-* (Kantar, 2018: 375); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada *irgür-, ergür-* formlarıyla ‘(bir şeye) ermek, ulaşmak; (bir şeyi) kaçırmak; tam zamanında’ anlamlarıyla tanıklanan *irgür-* fiili, Eski Batı Türkçesine geçerek varlığını sürdürmüştür. Sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tespit edilmemiştir.

30. **irte** ‘ertesi, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın’ (TS III, 2019: 619).

Tanık:

İrte namâzın kılurdı 16.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *irte, erte* (Wilkens, 2021: 310); **Kar. T.** *erte, erti, érte* (Ünlü, 2012a: 297); **Har. T.** *irte, erte, érte* (Ünlü, 2012b: 264); **Kıp. T.** *irte, erte* (Toparlı, vd., 2007: 114); **Çağ. T.** *irte, erte, érte* (Ünlü, 2013: 537); **EAT.** *irte* (Kantar, 2018: 377); **Aa.** *irte* (DS IV., 2009: 2554).

Eski Uygurcada ilk kez tanıklanan ‘sabah, erkenden, sabahleyin, evvelce, eskiden’ anlamlı *irte* sözcüğü, tarihî Türk dilinin her evresinde çeşitli fonetik biçimlerle varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük, Anadolu ağızlarında *irte* biçiminde ‘gündüz; karanlık, gece’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS IV., 2009: 2554).

31. **iti** ‘sert, keskin, şiddetli’ (TS III, 2019: 2127).

Tanık:

Her birisinün eline birer iti bıçak virdi 104.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. iti, yiti (Wilkins, 2021: 906); **Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. iti, itti, yeti, yiti** (Toparlı, vd., 2007: 117); **Çağ. T. iti** (Ünlü, 2013: 548); **EAT. iti** (Kanar, 2018: 387); **Aa. iti** (DS IV., 2009: 2569).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan *iti* sözcüğü; Türk dilinin birçok döneminde *iti, itti, yeti* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. Sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘keskin’ anlamıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS IV, 2009: 2569).

32. kaçan ‘ne zaman, ne zaman ki, her ne zaman, nasıl, ne suretle, ne vakit’ (TS IV, 2019: 2150).

Tanık:

Kaçan bu hasletler hâsıl ola, Hak(k)a lâyıık ola. 203.B.

Orh. T. kaçan (Aydın, 2021: 155); **Uyg. T. kaçan** (Wilkins, 2021: 317); **Kar. T. kaçan** (Ünlü, 2012a: 415); **Har. T. kaçan, kaçanı** (Ünlü, 2012b: 278); **Kıp. T. kaçan, haçan, haşan, kaşan**, (Toparlı, vd., 2007: 122); **Çağ. T. kaçan** (Ünlü, 2013: 559); **EAT. kaçan** (Kanar, 2018: 392); **Aa. kaçan** (DS IV., 2009: 2587).

İlk kez Orhon yazıtlarında ‘nasıl’ anlamıyla tanıklanan *kaçan* sözcüğü; tarihî süreçte anlam genişlemesine uğrayarak diğer dönemlerde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘ne zaman, ne vakit’ anlamlarıyla yaşadığı tespit edilmiştir (bk. DS IV, 2009: 2587).

33. kaçankim ‘ne zaman, her ne zaman, -ince, -diği zaman’

TS: Ø

Tanık:

Kaçankim bir gişi bulasın kim ol senünle muvâfakat eyleye 5.B.

Ve kaçankim yine akli geldi 8.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. Ø; Çağ. T. Ø; EAT. kaçan kim (Kanar, 2018: 392); **Aa. Ø**.

İlgili sözcüğün varlığı sadece Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır.

34. kakı- ‘1. öfkelenmek, kızmak. 2. itiraz etmek, karşı gelmek. 3. azarlamak, takdir etmek’ (TS IV, 2019: 2166).

Tanık:

Bir avreti gördüm kim yüzi açuk ve başı açuk kakımış (4) gideridi 28.A.

Ve eyitdi: hıc kakırmısın? 34.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. kakı- (Wilkins, 2021: 320); **Kar. T. kakı- kaku-** (Ünlü, 2012a: 423); **Har. T. kakı-** (Ünlü, 2012b: 282); **Kıp. T. kakı-, kak-, kagı-** (Toparlı, vd., 2007: 123); **Çağ. T. kakı-** (Ünlü, 2013: 566); **EAT. kakı-** (Kanar, 2018: 396); **Aa. kakı-** (DS IV., 2009: 2603).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan ‘öfkelenmek, sinirlenmek, kızmak’ anlamlı *kakı-* fiili, tarihî Türk dilinin her evresinde varlığını sürdürmüş olup *kakı-, kaku-, kak-, kagı-* formlarında tanıklanmaktadır. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan bu sözcük, Anadolu ağızlarında hem biçim hem de anlam yönünden varlığını sürdürmektedir (bk. DS IV, 2009: 2603).

35. kanca ‘nereye’ (TS IV, 2019: 2203).

Pes bunlar kanca gitdiler? 66.A.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *kanca* (Wilkins, 2021: 328); **Kar. T.** *kança* (Ünlü, 2012a: 432); **Har. T.** *kanca*, *kança* (Ünlü, 2012b: 285); **Kıp. T.** *kança* (Toparlı, vd., 2007: 125); **Çağ. T.** *kança* (Ünlü, 2013: 575); **EAT.** *kanca* (Kanar, 2018: 402); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan ‘nereye’ anlamı *kanca* sözcüğü, tarihî Türk dilinin tüm dönemlerinde *kanca* ve *kança* fonetik biçimleriyle varlığını sürdürmektedir. İlgili sözcüğün varlığına Anadolu ağızlarında tesadüf edilmemiştir.

36. kancaru ‘1. nereye, neresi, ne tarafa. 2. nereye ait?’ (TS IV, 2019: 2204).

Tanık:

*Ağac yaprağına benzer kim yıl **kancarudan** eserse, anaru (3) döner. 200. A.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** Ø; **Kıp. T.** Ø; **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *kancaru* (Kanar, 2018: 403); **Aa.** Ø.

İlgili ifadenin varlığı sadece Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır.

37. kanda ‘nerede, nereye?’ (TS IV, 2019: 2209).

Tanık:

*Avret sordı: **kanda** işleridün kim nesne (9) getürmedün? 39.A.*

*İlahî, bes Üveys **kandadur**? 11.B.*

Orh. T. *kanta* (Aydın, 2015: 204); **Uyg. T.** *kanta* (Wilkins, 2021: 330); **Kar. T.** *kanda* (Ünlü, 2012a: 423); **Har. T.** *kanda* (Ünlü, 2012b: 285); **Kıp. T.** *kanda* (Toparlı, vd., 2007: 125); **Çağ. T.** *kanda* (Ünlü, 2013: 575); **EAT.** *kanda* (Kanar, 2018: 403); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘nerede’ anlamı *kanta* sözcüğü, tarihî Türk dilinin her evresinde ötümlü ve ötümsüz formlarla varlığını sürdürmüştür. Söz konusu sözcüğün *Derleme Sözlüğü*’nde geçmediği görülmüştür.

38. kandan ‘nereden?’ (TS IV, 2019: 2216).

Tanık:

***Kandan** getürdün? Ve ol elindegi cırâğı söyündürdi 28.A.*

*Anun tohmunun aslı **kandandur** bildürmedün 107.A.*

Orh. T. *kantan* (Aydın, 2021: 156); **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** *kandın* (Ünlü, 2012b: 285); **Kıp. T.** *kandan*, *kaydan* (Toparlı, vd., 2007: 126); **Çağ. T.** *kandın* (Ünlü, 2013: 575); **EAT.** *kandan* (Kanar, 2018: 403); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘nereden’ anlamı *kantan* sözcüğü, tarihî Türk dilinin bazı dönemlerinde *kantan*, *kandın*, *kaydan* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. Sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır.

39. kankı ‘hangi’ (TS IV, 2019: 2220).

Tanık:

*Peygamber yâ(rânları)nda ve ehl-i beytinde **kankısı** artuktur? 7.A.*

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** Ø; **Kıp. T.** *kankı*, *kangı* (Toparlı, vd., 2007: 125); **Çağ. T.** *kankı*, *kangı*, *kanı* (Ünlü, 2013: 576); **EAT.** *kankı* (Kanar, 2018: 405); **Aa.** Ø.

Sözcük, sadece Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmış olup *kankı*, *kangı*, *kanı* fonetik biçimleriyle varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük, *Derleme Sözlüğü*’nde yer almamaktadır.

40. kayu ‘hangi’ (TS IV, 2019: 2387).

Tanık:

Şimdi sizün kayunuz yokdur 206.B

Orh. T. *kanı* (Aydın, 2021: 156); **Uyg. T.** *kayu* (Wilkens, 2021: 350); **Kar. T.** *kayu* (Ünlü, 2012a: 465); **Har. T.** *kayu, kay* (Ünlü, 2012b: 302); **Kıp. T.** *kayı, kayu, kayın* (Toparlı, vd., 2007: 134); **Çağ. T.** *kay, kayı, kayu* (Ünlü, 2013: 598); **EAT. T.** *kayu* (Ünlü, 2012a: 465); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘hani, nerede’ anlamlı *kayu* sözcüğü; tarihî Türk dilinin her evresinde örneklere sahip olup *kanı, kayu, kay, kayı, kayın* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan sözcük, Derleme Sözlüğünde yer almamaktadır.

41. kengel ‘alay, şaka, latife, eğlence’ (TS IV, 2019: 2437).

Tanık:

Ben kengel (7) ideyim didümidi, 269.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** Ø; **Kıp. T.** *kengel* (Toparlı, vd., 2007: 138); **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *kengel* (Kanar, 2018: 430); **Aa.** Ø.

Sözcüğün varlığı sadece Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır. Sözcük, *Derleme Sözlüğü*’nde yer almamaktadır.

42. key ‘1. çok, pek, gayet, pek çok. 2. iyi, iyice, hakkıyla. 3. uygun, muvafık, münasip, layık, doğru, yerinde. 4. büyük, muhteşem’ (TS IV, 2019: 2458).

Tanık:

Eyitdi: yâ İbrâhîm, sana key ciğan dirler. 75.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *ked, key* (Wilkens, 2021: 352); **Kar. T.** *key, kây, ked, kéd* (Ünlü, 2012a: 502); **Har. T.** *key, ked* (Ünlü, 2012b: 313); **Kıp. T.** *key* (Toparlı, vd., 2007: 142); **Çağ. T.** *key* (Ünlü, 2013: 617); **EAT.** *key* (Kanar, 2018: 432); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada ‘çok, son derece, iyice, pek, tam anlamıyla, devamlı, sürekli’ anlamlarıyla tanıklanan *key* sözcüğü; tarihî Türk dilinin hemen her evresinde varlığını sürdürmüş olup *key, kây, ked, kéd* formlarıyla tanıklanmaktadır. İlgili sözcüğün varlığı Derleme Sözlüğünde tanıklanmamıştır.

43. kığır- ‘Çağırarak, davet etmek, seslenmek, haykırmak’ (TS IV, 2019: 2473).

Tanık:

Ve eyitdi: (10) herkim bir gişiy(i) süci içmege kığıra, anı yigrek severven kim dünyâ istemege (11) kığıra. 28.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *kıkır-* (Wilkens, 2021: 369); **Kar. T.** *kığır-, kıkır-* (Ünlü, 2012a: 504); **Har. T.** *kığır-, kığur-, kıkır-* (Ünlü, 2012b: 315); **Kıp. T.** *kığır-* (Toparlı, vd., 2007: 143); **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *kığır-* (Kanar, 2018: 434); **Aa.** *kığır-* (DS IV., 2009: 2790).

Tarihî Türk dillerinden Eski Uygurcada ilk kez tanıklanan ‘bağırarak, çağırarak, seslenmek, haykırmak, anırmak’ anlamlarına sahip *kığır-* fiili, tarihî Türk dilinin çeşitli dönemlerinde *kığır-, kıkır-, kığur-, kığır-* formlarında belgelenmektedir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan sözcük, Anadolu ağızlarında ‘çağırarak, davet etmek’ anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (bk. DS IV, 2009: 2790).

44. kığırıcı ‘münadi, tellal’ (TS IV, 2019: 2473).

Tanık:

Ben seni yola kığırcı sanurdum 204.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. Ø; Çağ. T. Ø; EAT. *kığırcı* (Kanar, 2018: 434); **Aa.** Ø.

Söz konusu ifade, sadece Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır.

45. kırak ‘1. kenar, kıyı, uç, sınır, etraf. 2. ufuk’ (TS IV, 2019: 2497).

Tanık:

Dicle ırmağı (2) kırağına geldi 42.A. (???)

Orh. T. *kırıg* (Aydın, 2015: 205); **Uyg. T. Ø; Kar. T.** *kırag, kırıg* (Ünlü, 2012a: 67); **Har. T.** *kırag, kıran, kıra, kırıg, kıy, kırık* (Ünlü, 2012b: 318); **Kıp. T.** *kırag, kıran, kırıg* (Toparlı, vd., 2007: 144); **Çağ. T.** *kırag* (Ünlü, 2013: 623); **EAT.** *kırak* (Kanar, 2018: 437); **Aa.** *kıran, kılan, kıra, kırağ, kırağı, kırah, kırak* (DS IV., 2009: 2816).

Tarihî Türk dilinin her döneminde örneklerle sahip olan sözcük *kırag, kıran, kıra, kırıg, kıy, kırık* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında *kıran, kılan, kıra, kırağ, kırağı, kırah, kırak* formlarında yaşadığı görülmektedir (bk. DS IV., 2009: 2816).

46. kızlık ‘1. kıtlık, pahalılık 2. kurak giden yıl’ (TS I, 2019: 619).

Nakldur kim (7) bir yıl Basra şehri kızlık oldu, ve gökden hiç bir yıladegin yağmur yağmadı. 22.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. *kızlıg, kızlık* (Ünlü, 2012a: 521); **Har. T.** *kızlık* (Ünlü, 2012b: 324); **Kıp. T.** *kızlık* (Toparlı, vd., 2007: 147); **Çağ. T. Ø; EAT.** *kızlık* (Kanar, 2018: 442); **Aa.** *kızlık* (DS IV., 2009: 2869).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde tanıklanan ‘kıtlık’ anlamlı *kızlıg/kızlık* sözcüğü; tarihî Türk dilinin diğer dönemlerinde varlığını sürdürmüş olup Anadolu ağızlarında aynı anlamla görülmektedir (bk. DS IV., 2009: 2869).

47. koc- ‘kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak’ (TS IV, 2019: 2593).

Tanık:

Ve İbrâhîm selâmın aldı, ve oğlını (3) kocdı 70.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. *kuc-* (Wilkens, 2021: 418); **Kar. T.** *koç-* (Ünlü, 2012a: 535); **Har. T.** *kuç-* (Ünlü, 2012b: 350); **Kıp. T.** *koç-, kuç-* (Toparlı, vd., 2007: 152); **Çağ. T.** (Ünlü, 2013: 108); **EAT.** *koc-* (Kanar, 2018: 449); **Aa.** *koç-, koc-, kuc-* (DS IV., 2009: 2896).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘kucaklamak, sarılmak, sımsıkı sarılmak’ anlamlarıyla tanıklanan *koc-* fiili; *koc-, koç- kuç-, kuc-* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili fiilin Anadolu ağızlarında ‘kucaklamak, kucaklaşmak, sarılmak’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS IV, 2009: 2896).

48. küse- ‘istemek, arzu etmek; beğenmek, imrenmek’ (TS IV, 2019: 2700).

Tanık:

Pes bir ün işitdi kim: yâ Râbi‘a, (6) seni bir mertebeye ırgürem kim gökdegi firişteler heb sana küseyeler 47.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. *küse-* (Wilkens, 2021: 444); **Kar. T.** *küse-, küse-* (Ünlü, 2012a: 634); **Har. T.** *küse-* (Ünlü, 2012b: 365); **Kıp. T.** (Toparlı, vd., 2007: 25); **Çağ. T.** *küse-* (Ünlü, 2013: 644); **EAT.** *küse-, köse-* (Kanar, 2018: 444); **Aa.** *küse-* (DS II., 2009: 3050).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘istemek, arzu etmek, çabalamak’ anlamlarıyla tanıklanan *küse-* (Wilkens, 2021: 444; DS II, 2009: 3050) fiili, varlığını hem Doğu hem Batı

Türkçesinde sürdürmüştür. İlgili fiilin Anadolu ağızlarında ‘beğenmek, imrenmek’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (DS II, 2009: 3050).

49. niçe ‘1. nasıl 2. çok, birçok, hayli 3. çok kere 4. ne 5. ne zaman 6. kaç, ne kadar 7. hangi 8. ne kadar, ne derece 9. ne vakte kadar’ (TS IV, 2019: 2853).

Tanık:

Meger bir gün bir niçe (4) ulular ve begler Hasanun va ‘zın işitmeklige heves eylediler, 21.A.

Orh. T. *nençe* (Aydın, 2021: 162); **Uyg. T.** *nece* (Wilkens, 2021: 488); **Kar. T.** *nêçe, nece, neşe* (Ünlü, 2012a: 678); **Har. T.** *nêçe, niçe, nişe, neçe* (Ünlü, 2012b: 428); **Kıp. T.** *niçe, neçe, neşe, nişe* (Toparlı, vd., 2007: 201); **Çağ. T.** *nêçe, neçe, niçe, nice, neşe* (Ünlü, 2013: 832); **EAT.** *niçe* (Kantar, 2018: 499); **Aa.** *neçe* (DS IV., 2009: 3244).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘nice, nasıl’ anlamı *nençe* sözcüğü *niçe* formunda olup kullanım sıklığı yüksek bir leksikal unsurdur. Sözcük, tarihî Türk dilinin hemen her evresinde çeşitli fonetik formlarla örneklerle sahiptir. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘ne kadar, kaç, nice’ anlamıyla yaşadığı tespit edilmiştir (bk. DS IV, 2009: 3244).

50. ogurlan- ‘çalınmak’

TS: Ø

Tanık:

Bizüm kumâşumuz ogurlanubdur, sen aldun – didiler. 206.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** *ogurlan-* (Wilkens, 2021: 504); **Kar. T.** *ogurlan-* (Ünlü, 2012a: 694); **Har. T.** *ogurlan-* (Ünlü, 2012b: 440); **Kıp. T.** *ogurlan-* (Toparlı, vd., 2007: 203); **Çağ. T.** Ø; **EAT.** *ogurlan-* (Kantar, 2018: 513); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden Eski Uygurcada ilk kez ‘çalınmak’ anlamıyla tanıklanan *ogurlan-* fiili, Çağatay Türkçesi hariç tarihî Türk dilinin hemen her döneminde varlığını sürdürmüştür. Söz konusu fiilin varlığı Derleme Sözlüğünde tespit edilememiştir.

51. oğrılık ‘hırsızlık’

TS: Ø

Tanık:

Bir müddet (7) geçmedin ol mürîd oğrılık eyledi 115.A.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** Ø; **Har. T.** *ogrılık, ogurluk* (Ünlü, 2012b: 441); **Kıp. T.** *ogrılık, oguruluk, ogurluk, ogurluk* (Toparlı, vd., 2007: 203); **Çağ. T.** *ogrılık, oguruluk, ugruluk* (Ünlü, 2013: 859); **EAT.** *ogrılık* (TE 115.A); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Harezmi Türkçesinde ‘hırsızlık’ anlamıyla tanıklanan sözcüğü *oğrılık* formundadır. Tarihî Türk dilinin çeşitli dönemlerinde *ogrılık, ogurluk, oguruluk, ogurluk, oguruluk, ugruluk* formalıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün varlığı Derleme Sözlüğü’nde tespit edilememiştir.

52. okı- ‘1. çağırmak, davet etmek 2. söylemek, demek 3. anmak, yad etmek 4. okumak’ (TS V, 2019: 2947).

Tanık:

Ol gice yâranları da ‘vete okımışlarıdı. 325.B.

Bir gün bir münkir gişi anı okıdı ve eyitdi: gel, eve gidelüm, ta ‘âm (6) yiyeleüm– didi. 273.A.

Kâfiristâna varayın, halkı Tangrıya okıyayın 328.B.

Orh. T. *okı-* (Aydın, 2021: 162); **Uyg. T.** *okı-* (Wilkens, 2021: 505); **Kar. T.** *okı-* (Ünlü, 2012a: 695); **Har. T.** *okı-* (Ünlü, 2012b: 441); **Kıp. T.** *Ø*; **Çağ. T.** *okı- oku- okku-* (Ünlü, 2013: 861); **EAT.** *okı-* (Kantar, 2018: 516); **Aa.** *oku-* (DS V., 2009: 3278).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Orhon Türkçesinde ‘çağırarak, davet etmek’ anlamlarıyla tanıklanan *okı-* fiili varlığını hem Doğu hem Batı Türkçesinde sürdürmüş olup *okı- oku- okku-* fonetik biçimlerine sahiptir. İlgili fiilin Anadolu ağızlarında ‘düğün, mevlit vb. yerlere çağırarak’ anlamıyla yaşadığı görülmüştür (bk. DS V, 2009: 3278).

53. ög ‘akıl, hatır, zihin’ (TS V, 2019: 3052).

Tanık:

Öğümden bu endişe geçdi 316.B.

Orh. T. *Ø*; **Uyg. T.** *ög* (Wilkens, 2021: 524); **Kar. T.** *ög* (Ünlü, 2012a: 733); **Har. T.** *ög* (Ünlü, 2012b: 456); **Kıp. T.** *ög, ök* (Toparlı, vd., 2007: 209); **Çağ. T.** *Ø*; **EAT.** *ög* (Kantar, 2018: 531); **Aa.** *ök* (DS V., 2009: 3326).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada ‘akıl, bilinç, anlayış, zihin’ anlamlarıyla tanıklanan *ög* sözcüğü, Çağatay Türkçesi hariç tarihî Türk dilinin hemen her evresinde varlığını sürdürmüştür. Sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘akıl’ anlamıyla yaşadığı görülmüştür (bk. DS V, 2009: 3326).

54. ötrü ‘dolayı, sebebiyle, nâşi’ (TS V, 2019: 3135).

Tanık:

Andan ötrü degüldür kim kimsene gelmeye. 118.B.

Orh. T. *ötrö* (Aydın, 2021: 164); **Uyg. T.** *ötrü* (Wilkens, 2021: 544); **Kar. T.** *ötrü, ötgütü, utra, utru* (Ünlü, 2012a: 757); **Har. T.** *ötrü, ötürü* (Ünlü, 2012b: 464); **Kıp. T.** *ötri, ötkürü, ötrü, ötüri, ötürü, utru* (Toparlı, vd., 2007: 213); **Çağ. T.** *ötrü* (Ünlü, 2013: 881); **EAT.** *ötrü* (Kantar, 2018: 544); **Aa.** *ötrü, öteri* (DS V., 2009: 3360).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan sözcük, *ötrü* formunda olup kullanım sıklığı yüksek bir leksikal unsur olarak tarihî Türk dilinin her evresinde *ötrö, ötri, ötkürü, ötrü, ötüri, ötürü, utru* formlarında örneklerle sahiptir. Sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘dolayı’ anlamıyla yaşadığı görülmüştür (bk. DS V, 2009: 3360).

55. öz ‘1. nefis, zat, kendisi, benlik 2. iç, bir şeyin içi, lübbü, hülâsa’ (TS V, 2019: 3153).

Tanık:

Bir sınık bardakdan âbdest alurıdı. Özi göyündi 55.A.

İbrâhîm anda bulmaduğına yavlak özi (4) göyündi ve te’essüf yidi. 68.A.

Orh. T. *öz* (Aydın, 2021: 164); **Uyg. T.** *öz* (Wilkens, 2021: 546); **Kar. T.** *öz* (Ünlü, 2012a: 761); **Har. T.** *öz* (Ünlü, 2012b: 466); **Kıp. T.** *öz* (Toparlı, vd., 2007: 214); **Çağ. T.** *öz* (Ünlü, 2013: 882); **EAT.** *öz* (Kantar, 2018: 545); **Aa.** *öz* (DS V., 2009: 3369).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Orhon Türkçesinde ‘kendisi’ anlamıyla tanıklanan *öz* sözcüğü, zamanla anlam genişlemesine uğrayarak birçok anlam kazanıp varlığını hem Doğu hem Batı Türkçesinde sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında yaşadığı tespit edilmiştir (bk. DS V, 2009: 3369).

56. sayru ‘hasta’ (TS V, 2019: 3351).

Tanık:

Nâgâh sayru oldu, ve hakîmler ne (12) kadar kim mu'âlece itdiler, dermân bulmadılar ve âciz kaldılar. 19.B.

Mâlik bir gün bir **sayru**(yı) soravardı 35.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. *sayrı, sayru* (Toparlı, vd., 2007: 230); **Çağ. T.** *sayru* (Ünlü, 2013: 959); **EAT.** *sayru* (Kantar, 2018: 574); **Aa.** *sayru, soyru* (DS V., 2009: 3563).

Sözcük; sadece Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesinde *sayrı* ve *sayru* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında 'hasta' anlamıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS V., 2009: 3563).

57. segird- ~ **segirt-** '1. koşmak 2. yürümek 3. koşturmak 4. saldırmak, akın etmek, çapmak, çapul içinde hücum etmek' (TS V., 2019: 3366).

Tanık:

Ol kara segirtti, (10) ol iki gişiy(i) iki ayağıyla sudan çıkardı ve çağırdı: 27.A.

Ve şehir kavını kimi segirdür 35.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. *segirt-, sekirt-, sekrit-* (Ünlü, 2012a: 810); **Har. T.** *sekirt-, sikirt-* (Ünlü, 2012b: 51); **Kıp. T.** *segirt-* (Toparlı, vd., 2007: 230); **Çağ. T.** *segrit-, sikrit-, sekrit-* (Ünlü, 2013: 963); **EAT.** *seğirt-, segird-* (Kantar, 2018: 576); **Aa.** *seyirt-, sağırt-, segirt-, segürt-, seğert-, seğit- ...* (DS V., 2009: 3598).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde 'koşturmak' anlamıyla tanıklanan *segirt-* fiili; tarihî Türk dilinin bütün dönemlerinde kullanım örneklerine sahip olup *segirt-, sekirt-, sekrit-, sikrit-, sekrit-, seğırt-, segird-* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük Anadolu ağızlarında 'koşmak' anlamıyla yaşamaktadır (bk. DS V., 2009: 3598).

58. senek 'ağaçtan veya topraktan yapılmış su kabı, testi' (TS V., 2019: 3384).

Tanık:

bir senek su (11) getir! 290.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. *segek* (Ünlü, 2012a: 815); **Har. T.** *sênek* (Ünlü, 2012b: 513); **Kıp. T.** *senek* (Toparlı, vd., 2007: 232); **Çağ. T. Ø; EAT.** *senek* (Kantar, 2018: 579); **Aa.** *senek, segek, señey, senik* (DS V., 2009: 3583).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde 'su içilen testi, ağaçtan oyulmuş su kabı' anlamlarıyla tanıklanan *senek* sözcüğü, Çağatay Türkçesi hariç tarihî Türk dilinin her evresinde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında 'çam ağacından oyularak yapılan su kabı, tahta testi' anlamlarıyla görülmektedir (bk. DS V., 2009: 3583).

59. sı- '1. kırmak 2. bozmak, nakzetmek 3. yenmek, mağlub etmek, tenkil etmek 4. aşağı görmek 5. gereğini yapmamak, bertaraf etmek, reddetmek, hiçe saymak, kabul etmemek 6. yıkmak, harap etmek' (TS V., 2019: 3416).

Tanık:

Kâfirler savaşında (11) anun mübârek dışın sıdılar. 14.A.

Orh. T. *sı-* (Aydın, 2021: 165); **Uyg. T.** *sı-* (Wilkens, 2021: 605); **Kar. T.** *sı-* (Ünlü, 2012a: 825); **Har. T.** *sı-* (Ünlü, 2012b: 518); **Kıp. T.** (Toparlı, vd., 2007: 25); **Çağ. T.** *sı-* (Ünlü, 2013: 980); **EAT.** *sı-* (Kantar, 2018: 584); **Aa.** *sı-* (DS V., 2009: 3610).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘kırmak, dağıtmak’ anlamlı *sı-* eylemi, tarihî Türk dilinin her döneminde varlığını sürdürmüştür. Sözcüğün Anadolu ağızlarında aynı biçim ve aynı anlamda yaşadığı tespit edilmiştir (bk. DS V, 2009: 3610).

60. sindı ‘makas’ (TS V, 2019: 3434).

Tanık:

Ol derzînün sindısı yavu-vardı 324.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. sindu (Ünlü, 2012a: 832); **Har. T. sindu** (Ünlü, 2012b: 521); **Kıp. T. sindı, sindu** (Toparlı, vd., 2007: 235); **Çağ. T. sindı** (Ünlü, 2013: 983); **EAT. sindı** (Kantar, 2018: 584); **Aa. sindı, sindu** (DS V., 2009: 3612).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde tanıklanan ‘makas’ anlamlı *sindu* sözcüğü; tarihî Türk dilinin çeşitli dönemlerinde varlığını sürdürmüştür. Kelime, Anadolu ağızlarında aynı anlamla yaşamaktadır (bk. DS V, 2009: 3612).

61. sinuk ‘1. kırık 2. mağlup, münhezim’ (TS V, 2019: 3441).

Tanık:

Bir sinuk bardakdan âbdest alırdı. Özi göyündi 55.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. sinok, sinuk (Wilkens, 2021: 610); **Kar. T. sinuk, sinuk** (Ünlü, 2012a: 832); **Har. T. sinuk, sinuk** (Ünlü, 2012b: 521); **Kıp. T. sinuk** (Toparlı, vd., 2007: 235); **Çağ. T. sinuk** (Ünlü, 2013: 983); **EAT. sinuk** (Kantar, 2018: 587); **Aa. sinuk** (DS V., 2009: 3613).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘kırık, kırılmış’ anlamıyla tanıklanan *sinuk* sözcüğü; hem Doğu hem Batı Türkçesinde *sinok, sinuk*, *sınık* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında ‘kırık, çıkık’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS V, 2009: 3613).

62. sin ‘mezar, kabir, merkat’ (TS V, 2019: 3470).

Tanık:

Ve dahı Hasan bir gün bir cenâzeye vardı, (12) namâzın kıldı. Ve çünkim anı sine kodılar ve toprağıla ördiler, Hasan ol (13) sin üstinde şolkadar ağıladı kim ol sin yaş oldı. 23.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. sin (Wilkens, 2021: 609); **Kar. T. sin** (Ünlü, 2012a: 830); **Har. T. sin** (Ünlü, 2012b: 520); **Kıp. T. sin, sin** (Toparlı, vd., 2007: 237); **Çağ. T. sin** (Ünlü, 2013: 990); **EAT. sin** (Kantar, 2018: 589); **Aa. sin** (DS V., 2009: 3639).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygur Türkçesinde ‘mezarlık, mezar, kabir’ anlamlarıyla tanıklanan *sin* sözcüğü, *sin* ve *sin* formlarıyla Türk dilinin hemen her döneminde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük Anadolu ağızlarında *sin* formunda ‘ölü gömülen yer, kabir’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS V, 2009: 3639).

63. sinle ‘1. mezarlık 2. mezar’ (TS V, 2019: 3481).

Tanık:

Eger ölüyisenüz, sinleye varun! 149.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. sinle- (Toparlı, vd., 2007: 237); **Çağ. T. Ø; EAT. sinle-** (Kantar, 2018: 590); **Aa. Ø.**

Söz konusu sözcük sadece Kıpçak Türkçesinde ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır.

64. şeş- ‘çözmek’ (TS V, 2019: 3659).

Tanık:

Hak bağlamış (2) ola, ben anı nice şeşebilem? 116.B.

Bu bir zünnârı şeşmek senün 121.A.

Eyitdüm: İlahî, anun şeşilmekligi neyledür? 121.A.

Orh. T. şaş- (Aydın, 2018: 171); **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** şeş-, şeş- (Ünlü, 2012a: 873); **Har. T.** şeş-, şeş-, şiş-, çeş- (Ünlü, 2012b: 550); **Kıp. T.** şeş-, şiş-, şiş- (Toparlı, vd., 2007: 252); **Çağ. T.** şeş-, şiç-, çeş- (Ünlü, 2013: 1040); **EAT.** şeş- (Kanar, 2018: 614); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde ‘ayrılmak, çözülmek’ anlamlarıyla tanıklanan şaş- fiili, tarihî Türk dilinin her döneminde örneklere sahip olup şaş-, şeş-, şeş-, şiş-, çeş-, şiş-, şiç-, çeş- formlarıyla görülmektedir. İlgili sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tanıklanmamıştır.

65. tamu ‘cehennem’ (TS V, 2019: 3711).

Tanık:

Ve dahı Tangrınun dünyede hem uçmağı vardır, ve hem tamuı (13) vardır. 10.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** tamu (Wilkens, 2021: 668); **Kar. T.** tamu, tamug (Ünlü, 2012a: 886); **Har. T.** tamug (Ünlü, 2012b: 563); **Kıp. T.** tamu, tamug, tamuh, tamuk, tamuv (Toparlı, vd., 2007: 260); **Çağ. T.** tamu, tamug, tamuk (Ünlü, 2013: 1074); **EAT.** tamu (TE 10.B); **Aa.** tamu, tama, tamo, tamuğ (DS V., 2009: 3820).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘cehennem’ anlamıyla tanıklanan tamu sözcüğü; hem Doğu hem Batı Türkçesinde tamu, tamug, tamuh, tamuk, tamuv formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında tamu, tama, tamo, tamuğ formları söz konusudur (bk. DS V, 2009: 3820).

66. tanla- ‘1. taaccüp etmek, şaşmak, garip bulmak 2. şaşıtmak’ (TS II, 2019: 1001).

Tanık:

Otuz-birincide ol münkir anun sıdkın tanladı 273.A.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** tanla- (Wilkens, 2021: 672); **Kar. T.** tanla- (Ünlü, 2012a: 891); **Har. T.** tanla- (Ünlü, 2012b: 565); **Kıp. T.** tanla-, tanla- (Toparlı, vd., 2007: 262); **Çağ. T.** tanla-, tanla- (Ünlü, 2013: 1076); **EAT.** tanla- (Kanar, 2018: 632); **Aa.** tanla- (DS V., 2009: 3823).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada ‘şaşırmak, hayret etmek, hayrete düşmek’ anlamlarıyla tanıklanan tanla- fiili; tarihî Türk dilinin her evresinde varlığını sürdürmüştür. İlgili fiil Anadolu ağızlarında tanla- fonetik biçimiyle ‘kınamak, ayıplamak’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS V., 2009: 3823).

67. tayındur- ‘kaydırmak’ (TS V, 2019: 3778).

Tanık:

Çalabum, (12) ayaklarımı dölendürgil doğru yola, ve tayındurmagıl doğru yoldan! – dirdi 37.B.

Orh. T. Ø; **Uyg. T.** Ø; **Kar. T.** tayındur- (Ünlü, 2012a: 929); **Har. T.** tayındur-, dayındur- (Ünlü, 2012b: 574); **Kıp. T.** Ø; **Çağ. T.** Ø; **EAT.** tayındur- (Kanar, 2018: 643); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde ‘kandırmak, aldatmak’ anlamlarıyla tanıklanan tayındur- fiili; Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanıp Anadolu ağızlarında kullanıma sahip değildir.

68. uçmak ‘cennet’ (TS VI, 2019: 3891).

Tanık:

Ben ana uçmak virem 1. B.

Sen tamulıkmısın, veyâ uçmaklıkmısın? 159.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. *uştmaḥ* (Wilkens, 2021: 806); **Kar. T.** *uçmak, uçmah, uçtmah, usştmaḥ* (Ünlü, 2012a: 1043); **Har. T.** *uçmag, uçmah, uçtmah, uştmaḥ, uçmak* (Ünlü, 2012b: 617); **Kıp. T.** *uçmak* (Toparlı, vd., 2007: 291); **Çağ. T.** *uçmag, uçmah, uçmak, uşmah* (Ünlü, 2013: 1180); **EAT.** *uçmak* (Kantar, 2018: 674); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan ‘cennet’ anlamına sahip *uçmak* sözcüğü, tarihî Türk dilinin her evresinde varlığını sürdürmüş olup *uçmak, uçmah, uçtmah, usştmaḥ, uçmag, uşmah* formlarıyla belgelenmektedir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan sözcük, *Derleme Sözlüğü*’nde yer almamıştır.

69. ulal- ‘1. büyümek, yetişmek, yaşlanmak 2. artmak, çoğalmak’ (TS VI, 2019: 3935).

Tanık:

Pes Râbi ‘a ulaldı, ve atası anası <öldi>, 128 yetime (15) kaldı 47.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. *ulal-* (Wilkens, 2021: 790); **Kar. T. Ø; Har. T.** *ulal-* (Ünlü, 2012b: 621); **Kıp. T.** *ulal-* (Toparlı, vd., 2007: 292); **Çağ. T.** *ulal-* (Ünlü, 2013: 1183); **EAT.** *ulal-* (Kantar, 2018: 678); **Aa.** Ø.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada ‘iletirmek, aktarılacak, devam edilmek’ anlamlarıyla tanıklanan *ulal-* fiili, tarihî Türk dilinin her evresinde varlığını sürdürmüştür. İlgili fiilin varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tespit edilmemiştir.

70. üleş- ‘paylaşmak, bölüşmek’ (TS VI, 2019: 4062).

Tanık:

Şimdi üç gündür henüz anun müzdin üleşimezvüz, 85.B.

Ya Zâ’n-Nûn, yârânların altın ve cevâhir üleşmeğe (4) meşgul oldılar. 89.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. *üleş-* (Wilkens, 2021: 822); **Kar. T.** *üleş-, üleş-* (Ünlü, 2012a: 1092); **Har. T.** *üleş-* (Ünlü, 2012b: 636); **Kıp. T.** *üleş-, üleş-* (Toparlı, vd., 2007: 297); **Çağ. T.** *üleş-* (Ünlü, 2013: 1196); **EAT.** *üleş-* (Kantar, 2018: 696); **Aa.** *üleş-* (DS VI., 2009: 4064).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘paylaşmak, bölmek’ anlamlarıyla tanıklanan *üleş-* eylemi; hem Doğu hem Batı Türkçesinde *üleş-, üleş-, üleş-* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili eylemin Anadolu ağızlarında *üleş-* fonetik biçiminde aynı anlamıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI., 2009: 4064).

71. üleşdür- ‘paylaştırmak, taksim etmek’ (TS VI, 2019: 4064).

Tanık:

Gördi kim harâmîlar ulusu buyımış, kumâş üleşdürü- (3) durur. 58.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. *üleştir-, üleştür-* (Ünlü, 2012b: 636); **Kıp. T.** *üleşdür-, üleştir-, üleştür-* (Toparlı, vd., 2007: 297); **Çağ. T.** *üleştür-* (Ünlü, 2013: 1196); **EAT.** *üleşdür-* (Kantar, 2018: 696); **Aa.** *üleştir-* (DS VI., 2009: 4064).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Harezmi Türkçesinde ‘paylaştırmak, dağıtmak’ anlamıyla tanıklanan *üleştir-* fiili *üleştir-, üleştür-, üleşdür-* formlarıyla tarihî Türk dillerinin her döneminde varlığını sürdürmüştür. İlgili fiilin Anadolu ağızlarında *üleştir-* formunda ‘bölüştürmek, paylaştırmak’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI., 2009: 4064).

72. ün ‘1. ses, yüksek, nida, avaz, sada 2. şöhret, şan’ (TS VI, 2019: 4069).

Tanık:

Çalduğı kopuzdan ün gelüridi 31.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. ün (Wilkens, 2021: 825); **Kar. T. ün** (Ünlü, 2012a: 1094); **Har. T. ün** (Ünlü, 2012b: 638); **Kıp. T. ün** (Toparlı, vd., 2007: 298); **Çağ. T. ün** (Ünlü, 2013: 1197); **EAT. ün** (Kantar, 2018: 696); **Aa. Ø**.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan *ün* sözcüğü, tarihî Türk dilinin her evresinde *ün* formuyla varlığını sürdürmüştür. Söz konusu sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*'nde tespit edilmemiştir. Sözcük, Türkiye Türkçesinde *ün*, *ünlü* ve *ünsüz* formlarında görülmektedir.

73. ür- 'üfürmek, üflemek, haykırmak' (TS VI, 2019: 4080).

Tanık:

Ve çünkim dünyâdan gitdi, ürdi, çırâğı, söyündürdi 228.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. ür- (Wilkens, 2021: 827); **Kar. T. ür-** (Ünlü, 2012a: 1097); **Har. T. ür-** (Ünlü, 2012b: 640); **Kıp. T. ür-** (Toparlı, vd., 2007: 298); **Çağ. T. ür-** (Ünlü, 2013: 1198); **EAT. ür-** (Kantar, 2018: 698); **Aa. ür-** (DS VI., 2009: 4072).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan *ür-* eylemi, hem Doğu hem Batı Türkçesinde aynı form ve benzer anlamlarla varlığını sürdürmüştür. İlgili eylemin Anadolu ağızlarında 'havlamak, kavgada bağırarak, kötü söylemek, üfürerek şişirmek' anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI., 2009: 4072).

74. üş- 'toplanmak, yığılmak, başına üşüşmek'

TS: Ø

Tanık:

Abdullâh kıyında dururdu ve sinegin üşelerdi. 135.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. üş- (Wilkens, 2021: 830); **Kar. T. üş-** (Ünlü, 2012a: 1103); **Har. T. Ø; Kıp. T. üş-** (Toparlı, vd., 2007: 299); **Çağ. T. üş-** (Ünlü, 2013: 1200); **EAT. üş-** (Kantar, 2018: 700); **Aa. üş-** (DS VI., 2009: 4080).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan *üş-* fiili; tarihî Türk dilinin her döneminde kullanım örneklerine sahip olup aynı fonetik biçimde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında 'toplanmak, saldırmak, (köpekler) havlayarak saldırmak' anlamlarında yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI, 2009: 4080).

75. üz- '1. koparmak, kırmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak 2. yüzmek' (TS VI, 2019: 4134).

Tanık:

İmdi uş üzdüm didi. 192.A.

Orh. T. üz- (Aydın, 2021: 174); **Uyg. T. üz-** (Wilkens, 2021: 832); **Kar. T. üz-** (Ünlü, 2012a: 1105); **Har. T. üz-** (Ünlü, 2012b: 642); **Kıp. T. üz-** (Toparlı, vd., 2007: 299); **Çağ. T. üz-, yüz-** (Ünlü, 2013: 1200); **EAT. üz-** (Kantar, 2018: 702); **Aa. üz-** (DS VI., 2009: 4086).

İlk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan 'kopmak' anlamlı *üz-* fiili, tarihî Türk dilinin her evresinde örneklere sahiptir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan bu sözcük, modern Oğuz grubu dillerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı biçimde 'koparmak, ayırmak' anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (bk. DS VI, 2009: 4086).

76. yarağ '1. hazırlık, levazım, teçhizat 2. silah 3. (at hakkında) yaranmış, idmanlı' (TS VI, 2019: 4310).

Tanık:

Bunların kıyına yarağıla neçün varmazsın? 77.A.

Varun kim kıyâmet yakın geldi, yarağunuzda olun! 15.A.

Orh. T. Ø, Uyg. T. Ø, Kar. T. Ø, Har. T. yarağ (Ünlü, 2012b: 662); **Kıp. T. yarağ** (Toparlı, vd., 2007: 311); **Çağ. T. yarağ** (Ünlü, 2013: 1232); **EAT. yarağ** (Kantar, 2018: 725); **Aa. Ø**.

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan 'silah, teçhizat, hazırlık' anlamlarına sahip *yarağ* sözcüğü, tarihî Türk dilinin diğer dönemlerinde varlığını sürdürmüştür. Sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*'nde görülmemiştir.

77. yarakla- 'hazırlamak, teçhiz etmek, silahlandırmak' (TS VI, 2019: 4318).

Tanık:

Bana kefen (10) yaraklagıl 137.A.

Orh. T. Ø, Uyg. T. Ø, Kar. T. Ø, Har. T. yarakla- (Ünlü, 2012b: 663); **Kıp. T. yarakla-, yarakla-** (Toparlı, vd., 2007: 311); **Çağ. T. Ø, EAT. yarakla-** (Kantar, 2018: 727); **Aa. Ø**.

Sözcük, 'hazırlamak, teçhiz etmek, silahlandırmak' anlamlarına sahip olup sadece Harezm, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır.

78. yarlıga- 'affetmek, mağfiret etmek, suç bağışlamak' (TS VI, 2019: 4352).

Tanık:

Rabî'a ve Muzar kabîlesinin yulkısı kılı sağışınca Hakk Ta'âlâ Muhammed ümmetinden (13) yarlığadı 13.B.

Tangrı yarlıgar ol (2) gişiyi kim dünyânun anun katında kaderi yokdur. 29.B.

Orh. T. yarlıka- (Aydın, 2021: 175); **Uyg. T. yarlıka-** (Wilkens, 2021: 869); **Kar. T. yarlıga-, yarlıka-** (Ünlü, 2012a: 1166); **Har. T. yarlıga-, yarlıka-** (Ünlü, 2012b: 666); **Kıp. T. yarlıga-, yarlıka-** (Toparlı, vd., 2007: 313); **Çağ. T. yarlıga-** (Ünlü, 2013: 1235); **EAT. yarlıga-** (Kantar, 2018: 731); **Aa. yarlıga-, yargıla-, yarılga-, yarla-** (DS VI., 2009: 4189).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan *yarlıka-* fiili, tarihî Türk dilinin her evresinde çeşitli formlarda örneklere sahiptir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan bu sözcüğün Anadolu ağızlarında *yarlıga-, yargıla-, yarılga-, yarla-* fonetik biçimlerinde yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI., 2009: 4189).

79. yastan- 'yaslanmak, dayanmak, kendine yastık edinmek' (TS VI, 2019: 4372).

Tanık:

Eyitdi: bu mertebeye kırk yıl dayımın işigin yastanmağıla irdüm 241.B.

Orh. T. Ø, Uyg. T. yastan- (Wilkens, 2021: 874); **Kar. T. yastan-** (Ünlü, 2012a: 1174); **Har. T. yastan-** (Ünlü, 2012b: 668); **Kıp. T. yastın-** (Toparlı, vd., 2007: 314); **Çağ. T. yastan-** (Ünlü, 2013: 1237); **EAT. yastan-** (Kantar, 2018: 734); **Aa. Ø**.

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan *yastan-* fiili; *yastan-, yastın* fonetik biçimleriyle tarihî Türk dillerinin diğer dönemlerinde varlığını sürdürmüştür. İlgili fiilin varlığı *Derleme Sözlüğü*'nde yer almamıştır.

80. yazı 'ova, sahra, ıssız kır' (TS VI, 2019: 4450).

Tanık:

Ve çünkim yazıya çıkdılar 19.B.

Orh. T. yazı (Aydın, 2021: 175); **Uyg. T. yazı** (Wilkens, 2021: 880); **Kar. T. yazı** (Ünlü, 2012a: 1190); **Har. T. yazı** (Ünlü, 2012b: 674); **Kıp. T. yazı** (Toparlı, vd., 2007: 316); **Çağ. T. yazı** (Ünlü, 2013: 1244); **EAT. yazı** (Kanar, 2018: 743); **Aa. yazı, yazu** (DS VI., 2009: 4218).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan *yazı* sözcüğü; tarihî Türk dilinin her döneminde kullanım örneklerine sahip olup *yazı, yazu* fonetik biçimlerde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcük Anadolu ağızlarında *yazı, yazu* formunda ‘düzlük, ova’ anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. DS VI, 2009: 4218).

81. yeyni ‘1. hafif, ağır olmayan 2. itibarsız, ehemmiyetsiz 3. kolay’ (TS VI, 2019: 4557).

Tanık:

Ve dahu eydür: kurtıldı ol gişi kim yüki yeyni ola, 29.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. yeyni (Toparlı, vd., 2007: 320); **Çağ. T. Ø; EAT. yeyni** (Kanar, 2018: 751); **Aa. Ø.**

Sözcük, ‘hafif, ağır olmayan’ anlamlarına sahip olup varlığı sadece Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde aynı fonetik biçimiyle tanıklanmıştır. İlgili sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tespit edilmemiştir.

82. yig ‘1. daha iyi, üstün, efdal 2. kuvvetli, yeğin’ (TS VI, 2019: 4471).

Tanık:

Yâ Hasan, (11) sen benden yigisen, ben iki gişiy(i) kurtardum, sen dahu bir gişi kurtargıl! 27.A.

Orh. T. yég (Aydın, 2021: 176); **Uyg. T. yeg, yig** (Wilkens, 2021: 884); **Kar. T. yeg, yég, yig** (Ünlü, 2012a: 1195); **Har. T. yeg, yég, yig** (Ünlü, 2012b: 676); **Kıp. T. yig, yik** (Toparlı, vd., 2007: 322); **Çağ. T. yig, yeg, yég** (Ünlü, 2013: 1253); **EAT. yig** (Kanar, 2018: 755); **Aa. yeg, yég** (DS VI., 2009: 4224).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan *yég* sözcüğü; hem Doğu hem Batı Türkçesinde *yég, yeg, yig, yik*, formlarında benzer anlamlarla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında aynı anlamıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI, 2009: 4224).

83. yığlın- ‘çekinmek, kaçınmak, nefsin men etmek, içtinap etmek, imtina etmek’ (TS VI, 2019: 4566).

Tanık:

Ve âdem Tangrı Ta‘âlâ söziyle gendü nefsi dileginden yığlınmaz. 28.B.

yazuklardan yığlın 171.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. yığlın- (Ünlü, 2012a: 1214); **Har. T. yığlın-** (Ünlü, 2012b: 683); **Kıp. T. yığlın-, yıglan-** (Toparlı, vd., 2007: 320); **Çağ. T. Ø; EAT. yığlın-** (Kanar, 2018: 752); **Aa. Ø.**

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde ‘kaçınmak’ anlamıyla tanıklanan *yığlın-* eylemi, tarihî Türk dilinin diğer dönemlerinde kullanım örneklerine sahip olup *yığlın-, yıglan-, yığlın-* fonetik biçimlerde varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tespit edilmemiştir.

84. yulkı ‘1. hayvan 2. at sürüsü 3. hayvan sürüsü’ (TS III, 2019: 1945).

Tanık:

Bunı yulkılar dahu bilür, yim vireni ve uranı fark ider 9.B.

Orh. T. *yılki* (Aydın, 2021: 177); **Uyg. T.** *yılki* (Wilkens, 2021: 152); **Kar. T.** *yılki* (Ünlü, 2012a: 1216); **Har. T.** *yılki, ılki* (Ünlü, 2012b: 684); **Kıp. T.** *yılki* (Toparlı, vd., 2007: 321); **Çağ. T.** *yılki, ılki* (Ünlü, 2013: 1251); **EAT.** *yılki* (Kantar, 2018: 754); **Aa.** *yılki, yılgi, yılhi* (DS VI., 2009: 4273). Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan 'hayvan sürüsü' anlamı *yılki* sözcüğü, tarihî Türk dilinin her evresinde *yılki, ılki* formlarında örneklere sahiptir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *yılki, yılgi, yılhi* formlarıyla yaşamaktadır (bk. DS VI, 2009: 4273).

85. yişi 'koku' (TS VI, 2019: 4620).

Tanık:

Eger yazuğun yişisi varmışsa, hiç kimsene bizüm kıyumuzda (1) oturmayadı. 145.B.-146.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. *yiş, yid, yişig* (Ünlü, 2012b: 690); **Kıp. T.** *yiş, yıdığ*, *yiş* (Toparlı, vd., 2007: 325); **Çağ. T. Ø; EAT.** *yiş* (Kantar, 2018: 767); **Aa.** Ø.

Sözcük, 'koku' anlamına sahip olup varlığı sadece Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde *yiş, yid, yişig, yiş, yıdığ* formlarıyla tanıklanmıştır. Sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*'nde tespit edilmemiştir.

86. yişni '1. hafif, ağır olmayan 2. itibarsız, ehemmiyetsiz 3. kolay' (TS VI, 2019: 4557).

Tanık:

Yüküm yişni olsun (10) kim cânım dahı ve hisâbum dahı yişni ola 320.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. Ø; Kıp. T. Ø; Çağ. T. Ø; EAT. *yişni* (Kantar, 2018: 768); **Aa.** Ø.

Sözcük, 'hafif, ağır olmayan, itibarsız, ehemmiyetsiz, kolay' anlamlarına sahip olup varlığı sadece Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır.

87. yoy- 'silme, imha etmek, izale etmek, bozmak' (TS VI, 2019: 4676).

Tanık:

Hak hakkına, cümle yazuklarımı girü yoydı 36.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. *yod-, yos-, yoy-* (Ünlü, 2012a: 1243); **Har. T.** *yoy-* (Ünlü, 2012b: 695); **Kıp. T. Ø; Çağ. T.** *yoy-* (Ünlü, 2013: 1260); **EAT.** *yoy-* (Kantar, 2018: 779); **Aa.** *yoy-* (DS VI., 2009: 4303).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Karahanlı Türkçesinde tanıklanan 'silme, yok etmek' anlamı *yoy-* fiili, Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesinde *yod-, yos-, yoy-* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. Fiilin Anadolu ağızlarında *yoy-* fonetik biçimiyle 'yazılan yazıyı silme, bozmak' anlamlarında yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI, 2009: 4303).

88. yu- 'yıkamak' (TS VI, 2019: 4708).

Tanık:

Ol gişi eyitdi: Aceb bu ne sudur? Murdârmıdır, donumu yuyayınmı? 23.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. *yu-* (Wilkens, 2021: 917); **Kar. T.** *yu-* (Ünlü, 2012a: 1245); **Har. T.** *yu-, yuv-, yuw-, yuy-* (Ünlü, 2012b: 696); **Kıp. T.** *yu-, yuf-, yuv-, yü-, yüf-, yüv-* (Toparlı, vd., 2007: 328); **Çağ. T.** *yu-, yuv-, yo-* (Ünlü, 2013: 1260); **EAT.** *yu-* (Kantar, 2018: 782); **Aa.** *yu-, yuğ-, yüğ-, yü-, yüv-* (DS VI., 2009: 4316).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan 'yıkamak' anlamıyla tanıklanan *yu-* fiili, tarihî Türk dilinin Orhon Türkçesi hariç her döneminde kullanım örneklerine sahip olup *yuv-*

, yuf-, yuv-, yuw-, yû-, yûf-, yûv-, yo- formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında *yu-*, *yuğ-*, *yüğ-*, *yû-*, *yûv-* formlarında yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI, 2009: 4316).

89. yum- ‘1. kapamak 2. üstüne koymak, örtmek, üstüne kapamak’ (TS VI, 2019: 4714).

Tanık:

Dart elüni, ol barmakların bizüm adumuzıla (15) yumdı 257.B.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. *yum-* (Ünlü, 2012b: 697); **Kıp. T.** *yum-*, *yüm-* (Toparlı, vd., 2007: 329); **Çağ. T.** *yum-* (Ünlü, 2013: 1261); **EAT.** *yum-* (Kantar, 2018: 783); **Aa. Ø.**

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Harezmi Türkçesinde ‘yummak, kapamak’ anlamlarıyla tanıklanan *yum-* sözcüğü *yum-*, *yüm-* formlarıyla tarihî Türk dillerinin diğer dönemlerinde varlığını sürdürmüştür. İlgili fiilin varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde tespit edilmemiştir.

90. yügür- ‘koşmak, hızlı gitmek’ (TS VI, 2019: 4749).

Tanık:

Ve çünkim ol gişi (8) uykudan uyandı, yügürdi 25.A.

Orh. T. yügür- (Aydın, 2021: 178); **Uyg. T. yügür-** (Wilkens, 2021: 923); **Kar. T. yügür-** (Ünlü, 2012a: 1257); **Har. T. yügür-**, *yükür-* (Ünlü, 2012b: 700); **Kıp. T. yügür-**, *yügir-*, *yüger-* (Toparlı, vd., 2007: 331); **Çağ. T. yügür-**, *yükür-* (Ünlü, 2013: 1264); **EAT. yügür-** (Kantar, 2018: 787); **Aa. Ø.**

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Orhon Türkçesinde tanıklanan ‘yürümek, ilerlemek; akmak’ anlamlarıyla tanıklanan *yügür-* eylemi; tarihî Türk dilinin her döneminde kullanım örneklerine sahip olup *yügür-*, *yügir-*, *yüger-*, *yükür-* formlarıyla varlığını sürdürmüştür. İlgili sözcüğün varlığı *Derleme Sözlüğü*’nde yer almamıştır.

91. yüli- ‘tırış etmek, saç ve sakalı kazımak, dökmek’ (TS VI, 2019: 4761).

Tanık:

Tangrı ışkına, benüm dahı başımı yülivirgil! 246.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. yüli- (Wilkens, 2021: 924); **Kar. T. yüli-** (Ünlü, 2012a: 1262); **Har. T. yüli-**, *yülü-* (Ünlü, 2012b: 701); **Kıp. T. yüli-**, *yulı-*, *yülü-* (Toparlı, vd., 2007: 332); **Çağ. T. Ø; EAT. yüli-** (Kantar, 2018: 788); **Aa. yülü-**, *yüle-* (DS VI., 2009: 4332).

Tarihî Türk dillerinde ilk kez Eski Uygurcada ‘tırış etmek’ anlamıyla tanıklanan *yüli-* fiili; hem Doğu hem Batı Türkçesinde *yüli-*, *yulı-*, *yülü-* fonetik biçimlerinde benzer anlamlarla varlığını sürdürmüştür. İlgili fiilin Anadolu ağızlarında *yülü-*, *yüle-* formlarında ‘tırış etmek, kazımak; yolkmak, koparmak’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI., 2009: 4332).

92. yülin- ‘tırış edilmek’ (TS VI, 2019: 4763).

Tanık:

Hocanın henüz başının yarısı yülinmeyüb (15) dururdi, 246.A.

Orh. T. Ø; Uyg. T. Ø; Kar. T. Ø; Har. T. yülün- (Ünlü, 2012b: 702); **Kıp. T. Ø; Çağ. T. Ø; EAT. yülün-** (Kantar, 2018: 788); **Aa. yülün-** (DS VI., 2009: 4332).

Sözcük, ‘tırış ettirmek’ anlamına sahip olup varlığı tarihî Türk dillerinde sadece Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanmıştır. İlgili sözcüğün Anadolu ağızlarında *yülün-* formunda ‘tırış olmak’ anlamıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI., 2009: 4332).

93. yülit- ‘tırış ettirmek, kazımak, dibinden kesmek’ (TS VI, 2019: 4763).

Tanık:

Vargıl, saçını sakalını yülitgil 109.B.

Orh. T. Ø, Uyg. T. *yülit-* (Wilkens, 2021: 924); **Kar. T.** *yülit-*, *yülüt-* (Ünlü, 2012a: 1262); **Har. T.** *yülit-* (Ünlü, 2012b: 701); **Kıp. T.** *yülit-*, *yülüt-* (Toparlı, vd., 2007: 332); **Çağ. T.** *yülüt-* (Ünlü, 2013: 1265); **EAT.** *yülit-* (Kantar, 2018: 788); **Aa.** *yülüt-* (DS VI., 2009: 4332).

Tarihî Türk dillerinden ilk kez Eski Uygurcada tanıklanan ‘tırış ettirmek, (saç veya sakalını) kesmek’ anlamlı *yülit-* fiili, tarihî Türk dilinin her evresinde *yülit-*, *yülüt-* formlarında örneklerle sahiptir. Tarihî Doğu Türkçesinden Eski Batı Türkçesine uzanan söz konusu sözcüğün Anadolu ağızlarında *yülüt-* fonetik biçiminde ‘tırış ettirmek, tüylerini yolmak; ormandaki ağaçları iyice budamak’ anlamlarıyla yaşadığı görülmektedir (bk. DS VI, 2009: 4332).

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Tezkeretü'l-Evliyâ* arkaik söz varlığı açısından zengin bir kaynaktır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemi kapsamındaki veri toplama araçlarından doküman analizi tekniği ile 93 adet arkaik öge tespit edilmiştir.

Çalışmada 53 arkaik (eskicil) ögenin (*arkun*, *arkırı*, *artuk*, *aruk*, *bay*, *baylık*, *berk*, *biregü*, *çığan*, *çığanluk*, *egin*, *epsem*, *esrük*, *firişte*, *ırak*, *iley*, *inen*, *irte*, *iti*, *kaçan*, *kaçankim*, *kanca*, *kancaru*, *kanda*, *kandan*, *kankı*, *kayu*, *kengel*, *key*, *kıgırcı*, *kırak*, *kızlık*, *niçe*, *oğrılık*, *ög*, *ötrü*, *öz*, *sayru*, *senek*, *sındı*, *sınuk*, *sin*, *sinle*, *tamu*, *uçmak*, *ün*, *yarağ*, *yazı*, *yeyni*, *yig*, *yılki*, *yiği*, *yiyni*) isim kategorisinde olduğu tespit edilmiştir.

40 arkaik (eskicil) ögenin ise (*ağ-*, *alda-*, *ar-*, *belinle-*, *berkin-*, *bol-*, *ıımızgan-*, *ırga-*, *ırla-*, *ilen-*, *ırgür-*, *kakı-*, *kıgır-*, *koc-*, *küse-*, *ogurlan-*, *okı-*, *segirt-*, *sı-*, *şes-*, *tanla-*, *tayındur-*, *ulal-*, *üleş-*, *üleşdür-*, *ür-*, *üş-*, *üz-*, *yarakla-*, *yastan-*, *yığlın-*, *yoy-*, *yu-*, *yum-*, *yügür-*, *yüli-*, *yülin-*, *yülit-*) fiil kategorisinde olduğu tespit edilmiştir.

Tespit edilen *ag-*, *artuk*, *bay*, *berk*, *bol-*, *çığan*, *egin*, *ırak*, *inen*, *kaçan*, *kanda*, *kandan*, *kayu*, *kırak*, *niçe*, *okı-*, *ötrü*, *sı-*, *şes-*, *üz-*, *yarlığa-*, *yazı*, *yig*, *yılki*, *yügür-* sözcükleri ilk defa Orhon Türkçesinde; *alta-*, *arkırı*, *belinle-*, *biregü*, *esrük*, *firişte*, *ıra-*, *ırga-*, *ırla-*, *ilen-*, *ırgür-*, *irte*, *iti*, *kakı-*, *kanca*, *key*, *kıgır-*, *koc-*, *ogurlan-*, *ög*, *sınuk*, *sin*, *tamu*, *tanla-*, *uçmak*, *ulal-*, *üleş-*, *ün*, *ür-*, *üş-*, *yastan-*, *yu-*, *yüli-*, *yülit-* ifadeleri ilk kez Eski Uygur Türkçesinde; *alda-*, *arkun*, *ar-*, *arık*, *baylık*, *ıımızgan-*, *iley*, *kızlık*, *segirt-*, *senek*, *sındı*, *sin*, *tayındur-*, *yığlın-*, *yoy-* sözcükleri ilk kez Karahanlı Türkçesinde; *berkin-*, *çığanluk*, *epsem*, *iti*, *kaçan kim*, *kancaru*, *kankı*, *kengel*, *kıgırcı*, *oğrılık*, *sayru*, *sinle-*, *üleşdür-*, *yarağ*, *yeyni*, *yiği*, *yiyni*, *yum-*, *yülin-* ibareleri ise ilk kez tarihî Türk dilinin diğer dönemlerinde tanıklanmıştır.

Ayrıca ele alınan *ağ-*, *alda-*, *ar-*, *arkırı*, *artuk*, *aruk*, *bay*, *baylık*, *belinle-*, *berk*, *berkin-*, *çığan*, *egin*, *esrük*, *ıımızgan-*, *ırak*~*yırak*, *ıra-*, *ırga-*, *ırla-*, *ilen-*, *iley*, *irte*, *iti*, *kaçan*, *kakı-*, *kıgır-*, *kırak*, *kızlık*, *koc-*, *küse-*, *niçe*, *okı-*, *ög*, *ötrü*, *öz*, *sayru*, *segird-* ~ *segirt-*, *senek*, *sı-*, *sındı*, *sınuk*, *sin*, *şes-*, *tamu*, *üleş-*, *üleşdür-*, *ür-*, *üş-*, *üz-*, *yarlığa-*, *yazı*, *yig*, *yılki*, *yoy-*, *yu-*, *yüli*, *yülin-*, *yülit-* ibarelerinin *Derleme Sözlüğü*'ne göre aynı/benzer anlam ve fonetik biçimleriyle yaşadığı tespit edilmiştir.

Ortaya konan bulgular ve işlenen sözcükler temelinde, Budapeşte nüshalı *Tezkeretü'l-Evliyâ* metninin müellifinin Batı Türkçesi ile birlikte Eski Doğu Türkçesini bildiği, bu doğrultuda eserinde kullandığı söz varlığının XIV. yüzyıl Batı Türkçesiyle paralel olduğu görülmektedir. Süheyl ü Nebahar, Kelile ve Dimne, Yusuf u Züleyha gibi Batı Türkçesi metinleri içerisinde Doğu Türkçesi unsurlarının bulunması, karışık dilli eserler mevzuuyla açıklanabileceği gibi, Batı Türkçesiyle eser ortaya koyan müelliflerin Doğu Türkçesinde ait kelimeleri sokmaları ile de açıklanabilir. Bu yönüyle *Tezkeretü'l-Evliyâ* metninde görülen bu durum Osmanlı yazı dilinin kuruluşuna değin uzanan süreçte Batı Türkçesinin genel bir özelliğidir.

Kısaltmalar

Aa. : Anadolu Ağızları

Çağ. T. :Çağatay Türkçesi

DS: Derleme Sözlüğü

EAT. : Eski Anadolu Türkçesi

Har. T. : Harezmi Türkçesi

Kar. T. : Karahanlı Türkçesi

Kıp. T. : Kıpçak Türkçesi

Orh. T. : Orhon Türkçesi

TS: Tarama Sözlüğü

Uyg. T. : Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Akar, A. (2018). Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri Kitabı (1. Cilt)*. Ulanbator-Moğolistan, 25-31.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş,-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2021). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Çotuksöken, Y. (2012). *Türkçe Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Derleme Sözlüğü I-VI* (2009). Ankara: TDK yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ yayınları.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32/3, s. 1-12
- Hazai, G. (2008). *Die altanatolisch-türkisch übersetzung des Tazkaratu'l-Awliyā von Farīduddīn Attār, 1. band: text, 2. band: faksimiles*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Hazai, G. (2017). *Ferīduddīn Attār'ın Tezkeretü'l-Evliyā'sının Eski Anadolu Türkçesi Tercümesi (Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'deki Yazma Nüshanın Neşri)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin yayınları.
- İsi, H. (2018). Kelile ve Dimne'de Arkaik (Eskicil) Ögeler. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 56-89.
- Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2023). *Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Yapısındaki Temel Nitelikler Açısından Genel Bir Değerlendirme. 215-221. Türk Dili Üzerine Araştırmalar-IV*. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2023). *Türkiye Türkçesi. Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II (s. 537-606)*. Ankara: TDK yayınları.
- Ölmez, M. (2003). *Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine*. Mustafa Canpolat Armağanı, 135-142.
- Öngören, R. (2012). *Tezkiretü'l-Evliyā. TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41. Cilt. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 74-75.

- Özdemir, H. (2012). “Günümüze Göre Sehî Bey Divânı’ndaki Arkaik Unsurlar” *Karadeniz*, 15.S (Güz 2012), s. 90-100.
- Saatçi, Ö. (2020). *Dilde Arkaiklik Olgusu Ve Irak Türkmen Ağzlarındaki Dil Unsurlarının Arkaiklik Bağlamında İncelenmesi*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.
- Tarama Sözlüğü I-VI* (2019). Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, Ş. (1974). 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu. *Belleten*, 59-157.
- Tietze, A. (2021). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati 3.C. (Ed. Yılmaz, E., Demir, N.)*. Ankara: Tüba Yayınları.
- Timurtaş, F., K. (2013). *Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri) (Haz. Özkan, M.)*. Ankara: TDK yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Kanatlı, R., (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Üstüner, A. (2015). *Türkçenin Tarihi Gelişmesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları.
- Üşenmez, E. (2014). *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınevi.
- Vardar, B. (Ed.), (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi*. Ankara: TDK yayınları.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi.
- Yılmazkaya, E. (2017). “Eskicil / Eskicilik Kavramları ve Çuvaşça Üzerine”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı 55, s. 145-153.

Elektronik Kaynaklar

<https://sozluk.gov.tr> 13.08.2024

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> 17.07.2024